LUPTELE ROMÎNILOR CU TURCIĬ

PĂNĂ LA MIHAĬ-VITEAZUL

CULTURA VECHE ROMÎNĂ

DOUĂ CONFERINŢE

ţinute în sala Ateneuluĭ romîn din Bucureştĭ, în zilele de 25 şi 29 Ianuarie 1898,

de

IOAN BOGDAN

PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN BUCUREŞTĬ

BUCUREŞTI

EDITURA LIBRĂRIEĬ SOCECŬ & COMP.

21, Calea Victorieĭ, 21.

1898.

BUCUREȘTI
STABILIMENTUL GRAFIC I. V. SOCECŬ
59, Strada Berzii, 59
[1069].

I.

LUPTELE ROMÎNILOR CU TURCII

PĂNĂ LA MIHAĬ-VITEAZUL.

Doamnelor şi Domnilor,

Istoria poporuluĭ romîn este o lungă luptă pentru existenţă.

Aruncaţĭ de soarte în gura barbarilor, coloniştiĭ luĭ Traĭan nu trăiră în pace nicĭ o jumătate de secol şi avură să lupte cu barbariĭ carĭ peste alte două jumătăţĭ de secol aveaŭ să-ĭ silească a părăsi în voea lor ţara în care fuseseră sădiţĭ. Copleşiţĭ de povoĭul mereŭ crescînd al popoarelor năvălitoare din răsărit, al Goţilor, Hunilor, Bulgarilor, Slavilor şi Avarilor, Romaniĭ din dreapta şi din stînga Dunăriĭ se retrag în cîteva puncte adăpostite dela poalele munţilor şi sub stăpănirea bulgară încep să pue temeĭul la viitoarea lor organizare în cnezate şi voevodate. Pe timpul veniriĭ Ungurilor aceste cnezate şi voevodate existaŭ; ele continuă a exista în Ungaria sub stăpănirea Ungurilor, în ţările dela şes sub dominaţiunea Pecenegilor, Cumanilor şi

Tătarilor, ĭar după curăţirea ţărilor de Tătarĭ, contopindu-se vechile cnezate în voevodate maĭ marĭ, se nasc principatele romîne Moldova şi Ţara Romînească.

Colegul meŭ, D-l Oncĭul, v'a arătat în două conferenţe cum s'aŭ întemeĭat aceste principate, din ce elemente aŭ fost ele constituite şi ce sîmburĭ de cultură şi ulterioară desvoltare conţineaŭ într'însele. Aţĭ văzut cum Ţara Romînească s'a constituit din două voevodate la început independente, unul de a dreapta Oltuluĭ, vechĭul voevodat al Basarabilor, altul de a stînga luĭ, voevodatul Negrilor Romînĭ, amîndouă vasale imperiilor bulgăreştĭ întîĭ şi al doilea. Ambele voevodate, unite într'un mare voevodat romînesc, cad îndată după invasiunea mongolă sub suzeranitatea *Ungarieĭ,* între aniĭ 1242—1247. Dela marea donaţiune a regeluĭ Bela făcută Iohanniţilor, Romîniĭ din Ţara Romînească încep o luptă de emancipare de sub suzeranitatea ungurească, care ţine peste 100 de anĭ şi în care eĭ avură ocasie să dea dovezĭ de vitejia şi de isteţimea lor războĭnică în două lupte marĭ: la 1330 luĭ Carol Robert, care după ce

pĭerdu 40,000 de ostaşĭ şi mulţĭ nobilĭ, nu se maĭ încercâ a doua oară să supună Ţara Romînească, la 1369 luĭ Ludovic I, cel maĭ mare rege din Europa pe timpul său. La 1373 şi 1377 Ţara Romînească e privită chĭar în diplomele ungureştĭ ca ţară independentă [1]).

Cam în acelaş timp cu Ţara Romînească se lupta pentru independenţă sora eĭ maĭ mică, Moldova; deabĭa se născuse prin contopirea elementelor vechĭ din ţară cu elementele venite din Maramurăş sub Dragoş, Sas şi Bogdan şi ea avu să lupte cu acelaş puternic rege, cu Ludovic I, care în zadar se sili tot timpul domnieĭ sale să o aducă sub sceptrul săŭ. Ludovic moare la 1382 şi Moldova, curînd după aceea, ca să se asigure de un sprijin împotriva eventualelor încercărĭ de cucerire din partea urmaşilor luĭ, se închină *Polonieĭ*, un vecin maĭ puţin periculos şi maĭ depărtat decît Ungaria.

Aşa dară, deabĭa înfiinţate principatele surorĭ şi deabĭa emancipate, pe la sfîrşitul sec. 14, în urma unor lupte, în care forţele combatanţilor nu prea eraŭ egale, de stăpânirea ungurească, ele sunt ameninţate nu numaĭ în desvoltarea lor pacĭ-

nică pe calea culturei, ci și în existența lor, printr'un noŭ dușınan, tot atît de periculos ca și Ungurii, dacă nu chiar maĭ primejdios, prin *Turcĭ.*

Vom vorbi astăzĭ despre luptele ce le-aŭ purtat Romînii cu aceștĭ noĭ dușmanĭ aĭ existenții lor și vom urmări aceste lupte până în momentul cînd Romînii cad cu desăvîrșire sub dominațiunea lor. Se 'nțelege că intențiunea noastră nu poate fi de a descrie aceste lupte, căcĭ atuncĭ ne-ar trebui nu o oară, ci zece; voim numaĭ să dăm o privire generală asupra lor, punîndu-le în legătură unele cu altele și cu evenimentele din țările vecine și scoțînd apoĭ cîteva conclusiĭ generale asupra lor și a efectelor ce aŭ produs.

Pe cînd Țara Romînească se sbătea din răsputerĭ să scape din ghiarele puternicului săŭ vecin și să-șĭ creeze o situație internațională independentă, ĭar Moldova deabĭa se înființase prin Bogdan, a căruĭ domnie se înclina spre sfîrșit, Turciĭ, carĭ încercaseră de maĭ multe orĭ să treacă Hellespontul și să pue picĭorul pe continentul European, reușesc în sfîrșit a cuceri la 1354 Callipoli și la 1363 Adrianopolul; la 1365 sultanul Murad

şĭ-alege acest oraş drept reşedinţă şi centru de operaţiĭ pentru ulterioarele cucerirĭ în peninsula balcanică. Atuncĭ începe pericolul inmediat pentru popoarele slave din sudul Dunăriĭ, pentru Bulgarĭ şi Sîrbĭ, şi pentru principatele romîne dela nordul eĭ.

La 1366[2]) Romîniĭ din Ţara Romînească se găsesc pentru întîĭaş dată în faţa Turcilor ca aliaţĭ aĭ luĭ Sracimir, ţarul bulgar din Vidin şi cumnatul luĭ Vladislav Basarab; eĭ ajută luĭ Sracimir să alunge din banatul Vidinuluĭ, înfiinţat cu un an maĭ 'nainte de Ludovic I, pe Turciĭ carĭ împreună cu Sişman, ţarul bulgar din Tîrnova, îl cuceriseră pentru un foarte scurt timp[3]). Şişman devenise de curînd vasalul luĭ Murad. Primul amestec al Romînilor în luptele cu Turciĭ se datorează astfeliŭ unor interese dinastice; el a fost un fapt isolat şi trecător; în istoriografie a rămas obscur[4]).

Ca aliaţĭ aĭ creştinilor împotriva păgănătăţiĭ ce ameninţa deopotrivă şi pe Romînĭ şi pe Sîrbĭ şi pe Bulgarĭ şi pe Ungurĭ îĭ găsim pe Romînĭ în memorabila şi nenorocita luptă dela Mariţa din 1371, în care fu zdrobită cu devăvîrşire prima armată mare creştină trimeasă în contra

Turcilor de către Sîrbĭ sub comanda regeluĭ Vlkašin. Intr'o scrisoare din 1372 către regele Ungarieĭ, papa Grigorie XI deplînge marea înfrîngere suferită atuncĭ de Grecĭ, *Valachĭ* şi Sîrbĭ[5]), ĭar analele turceştĭ spun că Munteniĭ aŭ luptat atuncĭ de partea Sîrbilor şi a Bosniecilor[6]). Dacă aceste ştirĭ sunt adevărate, rolul Romînilor se reduce la un mic ajutor trimes Sîrbilor de Vladislav Basarab.

La 1375 se închină luĭ Murad ţarul sîrbesc Lazar şi ţarul bulgăresc din Tîrnova Şişman. Doĭsprezece anĭ după aceasta (1387) Sîrbiĭ şi Bosnieciĭ unițĭ bat pe Turci la Pločnik, unde abĭa a cincea parte a armateĭ turceştĭ scapă[7]). Invingerea aceasta înduplecă pe Şişman şi pe Ivanko Dobrotič, un dinast bulgar din Dobrogea, să se alipească de creştinĭ. O rază de speranţă licureşte din noŭ acestora şi *Mircea,* care urmase luĭ Dan în domnie un an înaintea lupteĭ dela Pločnik, promite ajutor Sîrbilor şi Bulgarilor pentru un viitor războiŭ[8]). Speranţele puse de creştinĭ în armata comună nu s'aŭ realizat: Sîrbiĭ, Bulgariĭ, Bosnieciĭ, Albaneziĭ, Romîniĭ şi un detaşament de Ungurĭ fură spulberaţĭ de ĭeniceriĭ turceştĭ în marea bătălie dela Kosovo polje

saŭ Cîmpul Mĭerlelor, la 15 Iunie 1389, zi rămasă nefastă pănă astăzĭ în memoria popoarelor balcanice. Maĭ toate izvoarele contimporane ne spun că Romîniĭ aŭ luat parte la această luptă; cele turceştĭ pun şi pe Moldovenĭ alăturea de Muntenĭ, se pare însă pe nedrept[9].

Dezastrul creştinilor a fost complet. Mircea, îngrijat de soartea ce era să-l ajungă după o luptă în care sultanul Murad fusese asasinat de un creştin, se retrage în ţara sa; ca să scape de urgia luĭ Baĭezid şi să-şĭ cruţe ţara de o năvălire, el trimete acestuĭa în anul următor 1390 saŭ la 1391 un peşcheş de 3000 de galbenĭ cu făgăduinţa, probabil, că-ĭ va trimete aceeaşĭ sumă în fiecare an următor. Numaĭ aşa ne putem explica pentru ce Turciĭ pun Ţara Romînească între ţările tributare lor din an. 1391. După uniĭ istoricĭ, Mircea ar fi fost bătut la 1391 de Baĭezid şi silit să primească condiţiunile ce le primise Ştefan Lazarevicĭ, despotul Sîrbilor. Acesta se închinase îndată după lupta dela Kosovo luĭ Baĭezid şi se obligase să-ĭ plătească o sumă anuală cam tot atît de mare şi să dea un corp de călăreţĭ sîrbĭ în armata turcească[10].

Mircea pare că nu s'a ţinut de cuvînt.

Deaceea Baĭezid, apropiindu-se de Țara Romînească la 1393, cînd supuse definitiv Bulgaria ostică, cucerind și reducînd în cenușe capitala Tìrnova, trecu la 1394 Dunărea cu o puternică armată și cu despoții sîrbeștĭ Ștefan Lazarevicĭ, Marco Craliĕvicĭ și Constantin Dragașevicĭ în suita sa; dar Baĭezid e bătut de Mircea cumplit la 10 Octomvrie și se întoarce rușinat peste Dunăre, punînd stăpînire numaĭ pe Nicopolul mic saŭ Turnul, pe care îl pĭerde în anul următor, fiind recucerit de Mircea cu ajutorul regeluĭ unguresc Sigismund.

„Și se dete o mare luptă“ (ne spune o cronică bulgărească aproape contimporană, pe care a tradus-o și cronicarul muntean Moxa) „și o mulțime de vitejĭ Turcĭ căzură de mînile puternicilor domnĭ creștinĭ, între carĭ se aflaŭ și Constantin Dragașevicĭ și Marco Craliĕvicĭ, și atît de multe sulițe s'aŭ rupt, încît de mulțimea săgeților nu se putea vedea nicĭ cerul, ĭar apa de pe acolo era încruntată de sîngele multelor trupurĭ omeneștĭ. Baĭazit însușĭ se cutremură și fugi“. Tot așa e descrisă această luptă într'un alt izvor contimporan, în viața luĭ Ștefan Lazarevicĭ, scrisă pe la 1431 de Constan-

tin Filosoful: în ea se maĭ povesteşte că despotul Marco, eroul legendar al poesieĭ populare sîrbeştĭ, ar fi zis înainte de luptă către colegul săŭ Constantin, că se roagă luĭ Dumnezeŭ să ajute creştinilor şi să cadă el însuşĭ cel dintîĭ în luptă. Analele sîrbeştĭ ne daŭ locul acesteĭ lupte: *Rovine*[11]).

După o învingere atît de strălucită nu e de mirare să vedem pe Mircea luptînd doĭ anĭ maĭ apoĭ, la 1396, împotriva Turcilor în marea bătălie dela Nicopoli pe Dunăre, în care creştiniĭ apusenĭ sub comanda luĭ Sigismund regele Ungarieĭ veniseră pentru prima oară în număr maĭ mare în ajutorul celor răsăritenĭ. Dar nesocotinţa creştinilor şi superioritatea armateĭ turceştĭ, poate şi neascultarea de sfatul luĭ Mircea de a fi lăsat să înceapă el atacul, aduseră dezastrul desăvîrşit al aliaţilor. Mircea, care se afla în luptă şi, după unele izvoare, comanda aripa stîngă a linieĭ a doua de bătae, după ce văzu că creştiniĭ sunt învinşĭ şi împrăştiaţĭ şi că numaĭ este nicĭ o speranţă de întoarcerea noroculuĭ, părăseşte lupta şi trece Dunărea înapoĭ în ţara sa. In urma dezastruluĭ Sigismund nu cuteză să se 'ntoarcă prin Muntenia în

Ungaria, ci făcu ocolul cel mare pe Dunăre în jos prin marea neagră până la Constantinopol, şi de aci la Ragusa şi Spalato în Dalmaţia[12]). Purtarea nelealǎ a luĭ Mircea faţă de Sigismund regele Ungarieĭ şi aliaţiĭ luĭ nu ne-o putem explica decît prin nevoea în care s'a văzut el de a îmblînzi furia luĭ Baĭezid şi de a preveni astfeliŭ năvălirea acestuĭa în Ţara Romînească. Pe Baĭezid îl chemaŭ afacerile luĭ în orient, unde curînd după aceea, la 1402, e prins de Tamerlan pe cîmpia dela Angora.

Inainte de moarte, Mircea avu norocul să maĭ respingă din ţara sa, prin Noemvrie 1400, o armată turcească care prădase Ungaria şi voea să prade şi Ţara Romînească. Turciĭ îndurară atuncĭ a doua înfrîngere ruşinoasă din partea luĭ Mircea, şi dacă am crede cuvînt de cuvînt unuĭ raport contimporan din insula Candia, 63,000 de Turcĭ îşĭ lăsară oasele în Ţara Romînească. Acest raport spune că s'a auzit dela Turciĭ din Tesalonic că „66,000 de Turcĭ se duseră în părţile Ungarieĭ să prade şi luaseră în robie multe şi nenumărate neamurĭ; cu prada aceasta eĭ se întorceaŭ spre părţile Ţăriĭ Romîneştĭ supuse Turculuĭ; aci căpitanul ar-

mateĭ voea să ĭa, după obiceĭul luĭ, pendameriul, adecă de fie-care cincĭ captivĭ cîte unul; cînd petreceaŭ eĭ ast-feliŭ în părţile Ţăriĭ Romîneştĭ, ĭată că veni acolo o mare armată din Ungaria cu un oare-care Mircea Romînul şi bătu pe zişiĭ Turcĭ aşa de tare că o parte din eĭ fură prinşĭ, alţiĭ ucişĭ, alţiĭ înnecaţĭ, şi nu scăpară teferĭ decît 3000, carĭ se întoarseră în părţile Turcieĭ“. Aceasta este lupta, pe care uniĭ, după date maĭ puţin autentice, o pun la 1398 şi-ĭ fixează chĭar locul unde s'a dat, aşezînd-o fără nicĭ un motiv la Rovine pe Ialomiţă. Baĭezid n'a fost în această luptă [13]).

După izbînda de la 1400, Mircea nu numaĭ că nu plăteşte tribut Turcilor, dar el ĭa parte, ca principe cu totul independent de eĭ, la războaele ce se ivesc între fiiĭ luĭ Baĭezid după moartea acestuĭa. El luptă în contra luĭ Mohamed. Acesta ese însă învingător din războaele cu fraţiĭ săĭ şi în vara anuluĭ 1413 rămîne singur stăpănitor al imperiuluĭ. In acelaş an se găsesc şi soliĭ luĭ Mircea, odată ca soliĭ Sîrbilor, la curtea din Adrianopol, închinîndu-se şi ducînd darurĭ luĭ Mohamed, adevăratuluĭ întemeĭetor al puteriĭ otomane. Atuncĭ pare

să se fi încheĭat şi tratatul pe stipulaţiunile căruĭa s'aŭ bazat până în timpurile din urmă raporturile noastre de vasalitate cu Poarta Otomană şi pe care uniĭ istoricĭ îl pun la 1411, alţiĭ la 1391 saŭ 1393 [14]).

Prin acest tratat, al căruĭ text autentic din nenorocire nu s'a găsit până acum, Mircea asigura, în schimbul uneĭ suzeranităţĭ uşoare şi al unuĭ tribut de 3000 de galbenĭ, independenţa ţăriĭ sale în lăuntru şi în afară, integritatea teritoriuluĭ eĭ şi neaşezarea Turcilor într'însa [15]).

Mircea pare a nu fi voit să observe nicĭ acest tratat, căcĭ spre sfîrşitul domnieĭ sale, pe la 1416 probabil, Mohamed îl sileşte cu armele să se supună şi să plătească tributul. Mohamed cucereşte atuncĭ Gĭurgĭul şi-l ocupă definitiv; spre a ţinea pe Romînĭ în frîu şi a avea un punct de razim, o bază de operaţiune pentru cucerirĭ ulterioare, Turcilor le trebueaŭ maĭ multe fortăreţe pe Dunăre [16]).

Mircea moare la 1418. El s'a luptat cu statornicie spre a-şĭ scăpa ţara de jugul ameninţător al Turcilor. Puterile luĭ aŭ fost însă prea micĭ şi el a trebuit să se închine, pentru a scăpa ce putea să

scape. Mircea a întrebuințat mijloace care din punct de vedere moral ar fi poate condamnabile; el a fost șiret și viclean față de creștini, s'a purtat chiar neleal cu eĭ după lupta de la Nicopoli: scopul însă pentru care a făcut-o a fost sfînt. Șĭ-apoĭ nu trebue să uĭtăm că Unguriĭ eraŭ și atuncĭ, ca și astăzĭ, niște dușmanĭ nu maĭ puțin periculoșĭ pentru Romînĭ, decît Turciĭ. Deaceea Mircea va rămînea întotdeauna, între domniĭ ceĭ vechĭ aĭ Țăriĭ Romîneștĭ, cel maĭ mare.

Toțĭ domniĭ următorĭ, până la Mihaĭ Viteazul, aŭ fost nevoițĭ să se supue condițiunilor primite de Mircea. Deși mulțĭ, ba ceĭ maĭ mulțĭ dintre dînșiĭ, doreaŭ să scape de jugul păgânesc și simpatizaŭ în sufletul lor cu creștiniĭ, forța împrejurărilor îĭ silea să-șĭ plece capul sub sabia turcească, să ĭa caftane dela sultanĭ, să le plătească tributul ordinar, mărit din an în an, și tributurĭ extraordinare, care întreceaŭ cu mult pe cel ordinar (sub Vlad Țepeș acesta se suise dela 3000 la 10,000 saŭ 12,000 de galbenĭ); maĭ eraŭ obligațĭ domniĭ să dea provisiunĭ armatelor turceștĭ ce treceaŭ prin țară și să le însoțească la războiŭ și la pradă contra creștinilor.

Aşa a făcut după Mircea cel maĭ însemnat dintre urmaşiĭ şi cel maĭ capabil dintre fiiĭ luĭ, Vlad Dracul. Din interesanta povestire a luĭ Wavrin asupra expediţieĭ cruciate a duceluĭ Filip de Burgundia în apele turceştĭ pe timpul bătălieĭ dela Varna (1444—1445), cu scopul de a da ajutor Grecilor şi Ungurilor şi a scoate din mînile turceştĭ fortăreţele de pe marea neagră şi de pe Dunăre, se vede că Vlad Dracul, care domnea atuncĭ în Ţara Romînească, a primit cu bucurie acest ajutor din depărtare şi a contribuit chĭar pe ascuns la luarea din mînile Turcilor şi la asedierea cîtorva castele de pe Dunăre, ca Silistria, Turtucaĭa, Rusciuc, Gĭurgĭu şi Nicopoli; el permise fiuluĭ săŭ să meargă în ajutorul floteĭ franceze cu un corp de armată, pe cînd el singur urmărea în reservă mersul acesteĭa [17]).

Şi totuşĭ Vlad Dracul fusese silit să intre la 1438 cu Turciĭ în Transilvania şi să prădeze această ţară împreună cu eĭ. Hunyady îĭ bate la 1442 de două orĭ în Transilvania, şi odată în Ţara Romînească cu ajutorul luĭ Vlad Dracul, care se dă din noŭ pe partea Ungurilor şi jură credinţă regeluĭ lor Vladislav. Doĭ

anĭ după aceea Vlad Dracul trimite pe fiul săŭ cu cîteva miĭ de ostașĭ în armata creștină care mergea contra Turcilor spre Varna, deși. după unele izvoare, el se silise să convingă pe aliațiĭ săĭ că armata lor este cu totul nesuficientă pentru a învinge o putere așa de mare. Indrăznețul Hunyady guvernatorul Ungarieĭ și înflăcăratul cardinal Julian Cesarini, care nu se sfiise să înduplece pe Ungurĭ la călcarea jurămîntuluĭ și ruperea tratatelor, în speranță că sosise momentul pentru creștinĭ să alunge pe Turcĭ din Europa, — aceștĭ doĭ conducătorĭ aĭ armateĭ creștine trecură cu dispreț peste sfaturile luĭ Vlad Dracul și fură astfeliŭ autoriĭ cumpliteĭ înfrîngerĭ dela Varna, în care armata ungurească și polonă fu împrăștiată, cardinalul îșĭ găsi moartea în drum — se zice de mînĭ romîneștĭ—ĭar Hunyady scăparea în fugă. Romîniĭ se purtară după lupta dela Varna ca după cea dela Kosovo: ceĭ 4000 de călărețĭ trimeșĭ de Vlad Dracul se retrag din luptă; ĭar după luptă, Romîniĭ jefuesc pe nenorociţiĭ ce căutaŭ scăpare în ţara lor. Vlad Dracul prinde și arestează pe cel maĭ mare atlet al creștinătățiĭ din timpul acela, pe romînul Iancu

Hunyady [18]). Țara Romînească se afla tocmaĭ între două focurĭ: cînd se stingea unul, se aprindea celălalt. Domniĭ eĭ trebueaŭ să oscileze, corumpîndu-șĭ caracterul, între Turciĭ nesățioșĭ și cruzĭ și între Unguriĭ trufașĭ și ĭubitorĭ de domnie.

După Vlad Dracul, fiul săŭ Țepeș, alipindu-se de Ungurĭ, se răscoală împotriva Turcilor la 1462, dar e bătut și alungat din țară în foarte scurt timp. Politica antiturcească a luĭ n'a avut nicĭ un resultat bun pentru țară; resultatul eĭ a fost întărirea influențiĭ turceștĭ și instalarea în domnie prin Turcĭ a nerușinatuluĭ Radu cel Frumos [19]).

După Vlad Țepeș nu maĭ e vorba de resistență. Cel maĭ bun și cel maĭ cult domn al Țăriĭ Romîneștĭ din această epocă, Neagoe Basarab, se sue în scaun la 1512 cu ajutor turcesc și înnecînd în sînge pe predecesorul săŭ sprijinit de Ungurĭ. E drept că Radu dela Afumațĭ se bate de maĭ multe orĭ cu Turciĭ între aniĭ 1521—1529 și cu destulă bărbăție, dar el se bate, sprijinit de Ungurĭ, nu pentru ca să scape țara de eĭ, ci pentru ca să se mențină în scaun, împotriva pretendenților adușĭ și susținuțĭ de Me-

hemet, paşa din Nicopol. După ce Ungaria cade, la 1529. îngenunchiată de Turcĭ, dispare şi pentru Ţara Romînească orĭ-ce speranţă de mîntuire. Singurul sprijin al eĭ pănă atuncĭ putea să fie Ungaria. In timp de 66 de anĭ, pănă la răscoala luĭ Mihaĭ Viteazul, nu se maĭ face nicĭ o încercare de a scutura jugul păgăn.

Ce se întîmplă în acest timp cu Moldova? Această ţară e atacată de Turcĭ cu mult maĭ tărziŭ decît Ţara Romînească. Excursiunĭ prădalnice în sudul Moldoveĭ aŭ făcut Turciĭ şi înainte de luarea Constantinopoluluĭ; intenţiunea de a supune însă şi această ţară o arătară eĭ numaĭ de la această dată încoace. Cuceritorul Constantinopoluluĭ voea să aĭbă şi în sudul Moldoveĭ, la marea neagră, nişte puncte de razim pentru expediţiile sale războĭnice, cum avea altele pe Dunăre, în Ţara Romînească. O devisă a politiceĭ luĭ era: cucerirea Chilieĭ şi Cetăţiĭ Albe, spre a avea apoĭ drum liber orĭ cînd spre Ungaria şi Polonia prin Moldova; prin Ţara Romînească l-avea asigurat de mult. El considera stăpănirea acestor două cetăţĭ tot atît de importantă

pentru imperiul turcesc cît și posesiunea Belgradului sîrbesc [20]).

Mohamed II trimete la 1456, odată cu mai multe detașamente turcești care să prade țara, lui Petru, voevodul Moldovei, porunca să-și închine țara lui și să se oblige a plăti pe fiecare an un tribut de 2000 de galbeni. Petru, strîmtorat de toate părțile și nesigur în domnie, se hotărăște în Iunie 1456, în urma unui mare sfat cu mitropolitul și cu boerii țării, „să-și plece capul subt păgîni". El trimete, tot cu învoirea sfatului, la Turci pe logofătul Mihail cu cele 2000 de galbeni pe care le numește „haraciŭ", adecă tribut, și justifică către regele Poloniei, suzeranul săŭ de până acum, această hotărîre prin faptul, că „dela nimenea nu-i vine ajutor" și nu mai poate suferi ca țara să-i fie jefuită necontenit [21]).

Un an după aceasta Petru fu răsturnat de Ștefan cel Mare. Acesta refuză tributul și ia hotărîrea să lupte toată viața lui ca să-și cruțe țara de această umilire.

Se pare că Ștefan presimțise dela începutul domniei sale intențiile lui Mohamed de a cuceri cetățile Chilia și Cetatea Albă; el caută să-l prevină și la 1462, pe cînd Turcii se luptaŭ cu

Vlad Țepeș în Muntenia, el atacă Chilia, pe atuncĭ a Muntenilor şi cu o garnizoană ungurească într'însa. Ne putînd s'o ĭa, o atacă din noŭ la 1465 şi o cucereşte. Muntenia fiind vasală a Turcilor, aceştia se simt provocațĭ prin politica agresivă a luĭ Ștefan; de bună samă, el nu plătise nicĭ tributul de 2000 de galbenĭ, la care se obligase predecesorul săŭ. Se spune că Ștefan ar fi trimes vorbă sultanuluĭ că el cucereşte Chilia pentru Turcĭ; o ținu însă pentru sine.

Această politică agresivă a luĭ Ștefan determină pe Mohamed să trimeată în earna anuluĭ 1474 pe Suleĭman Pașa cu 100,000 de Turcĭ și cu vre-o 20.000 de Muntenĭ împotriva luĭ. Ștefan trebuea să li se opună cu o armată ce nu trecea peste 50,000 și în care deabĭa se aflaŭ 7000 de ajutoare poloneștĭ și ungureștĭ; e maĭ probabil chĭar că armata luĭ Ștefan nu era maĭ mare de 40,000, cu pedestrime și călărime cu tot.

In zilele de 10—12 Ianuarie 1475 se dete la Podul înalt lîngă Vasluiŭ, pe valea Bîrladuluĭ, lupta în care Romîniĭ răpurtară cea maĭ strălucită învingere asupra Turcilor. Nu voiŭ descrie peripețiile acesteĭ lupte, căcĭ ele sunt foarte bine

cunoscute. Succesul armelor moldovenești se datorește înțelepcìunei cu care Ștefan, după ce și-aŭ ars țara peste tot, ca Turciĭ să nu poată găsi provisiunĭ îndestulatoare pentru oamenĭ și caĭ, a știut să aleagă locul strîmt și mocirlos de pe lunca Bîrladuluĭ, în care Turciĭ neputînd întrebuința greaoa lor cavalerie, fură cuprinșĭ de groază și 'n învălmășala lor măcelărițĭ. Maĭ mulțĭ pașĭ aŭ fost omorîțĭ și prinșĭ, ĭar armata decimată. Vestea despre bravura luĭ Ștefan și a armateĭ sale se răspîndi ca fulgerul, odată cu vestea despre o învingere mare asupra Turcilor, în toată Europa. După succesele dela 1442 și 1456 ale luĭ Iancu Hunyady, Europa nu maĭ auzise de o izbîndă ca cea dela 1475.

In anul următor Mohamed trimete în Moldova o altă armată, tot atît de mare, secundată însă și de 10,000 de Tătarĭ slobozițĭ să prade în țară și de o flotă ce ataca Chilia și Akermanul. Ștefan congediase oștile de țară, care ceruseră să se împrăștie pe la casele lor, și rămăsese cu vre-o 10,000 de călărețĭ aĭ boerilor, ĭar Tătariĭ năvăliseră în țară. El nu se maĭ gîndește a opri pe Turcĭ, ci se retrage spre Suceava și deaci spre

Baĭa, aproape de Părîul Alb saŭ Valea Albă, unde se baricadează într'o pădure deasă, improvizînd, după vechĭul şi primitivul sistem de apărare al Slavilor şi Romînilor, un lagăr întărit, format din copacĭ tăĭaţĭ şi aşezaţĭ unul peste altul, ĭar în mijlocul lor cu pămînt. Aci, în fortăreaţa lor de lemn, Moldoveniĭ, avînd şi femeile şi copiiĭ lor cu dînşiĭ, se apără cu atîta bărbăţie încît eĭ smulg laudele tuturor scriitorilor contimporanĭ. „Şi s'aŭ înălbit poeana cu trupurile celor morţĭ" spune cronica, şi dacă Moldoveniĭ aŭ fost bătuţĭ, apoĭ „eĭ aŭ picat, fiind-că s'aŭ apărat până la moarte şi n'aŭ fost biruiţĭ de arme, ci stropşiţĭ de mulţimea Turcilor".

Cu toate acestea Ştefan nu se închină. El se îndreaptă spre Hotin şi aşteaptă vremurĭ maĭ bune. Turciĭ, decimaţĭ de cĭumă, se retrag în grabă şi în desordine. Ştefan îĭ urmăreşte cu puterĭ din noŭ adunate şi le face marĭ pagubĭ până la Dunăre. Astfeliŭ Moldoveniĭ, deşi bătuţĭ, se ridică din noŭ şi cîştigă a doua învingere strălucită asupra Turcilor. Ţara le rămîne liberă. Acesta a fost însă ultimul războiŭ mare al Moldovenilor cu Turciĭ. Ştefan pĭerde la 1484 Chiliea şi

Cetatea Albă, în care Turcii prind acum rădăcinĭ adîncĭ și cu aceasta șĭ-asigură pentru multă vreme preponderanța lor în Moldova. El maĭ are până la moartea luĭ hărțuelĭ cu Turciĭ, carĭ din cînd în cînd năvălesc să prade în țară și sunt respinșĭ totdeauna, se 'nțelege, cu marĭ pagube pentru țară, căcĭ până să fie alungațĭ, eĭ o jefueaŭ și o despopulaŭ fără milă.

Creșterea necontenită a puteriĭ turceștĭ; decepțiunile suferite din partea puterilor creștine care nu fuseseră în stare să dea luĭ Ștefan nicĭ un ajutor efectiv; dușmănia neîmblînzită și pretențiunile nemăsurate de suzeranitate ale Ungarieĭ; politica falșă și insidioasă a Polonilor carĭ la 1497 încercaseră să cucerească Moldova — cu o ușurință scump plătită în codrul Cosminuluĭ —; vecinătatea neplăcută a Muntenilor căzuțĭ cu totul sub Turcĭ: toate aceste greutățĭ deșteptară în mintea luĭ Ștefan pe la sfîrșitul domnieĭ sale idea, de a se supune de bună voe uneĭ puterĭ, căreĭa vedea că nu va maĭ putea să resiste mult timp. Cronicarul Ureche ne spune că pe patul de moarte Ștefan a sfătuit pe fiul și urmașul săŭ Bogdan să se în-

chine Turcilor şi să-şĭ caute sprijinul săŭ într'înşiĭ, ca în ceĭ maĭ puternicĭ dintre vecinĭ. Poloniĭ l-aŭ acusat înaintea posterităţiĭ că el ar fi plătit chĭar tribut Turcilor şi că s'ar fi servit de ajutorul lor în războĭul dela 1497, amîndouă neadevărurĭ tendenţioase [22]).

Deabĭa sub fiul săŭ Bogdan Moldova se recunoaşte vasală a imperiuluĭ turcesc, prin tratatul pus de obiceiŭ în anul 1511. Bogdan nu s'a supus însă nicĭ el de bună voe Turcilor; el a căutat timp de 10 anĭ să găsească un sprijin în Polonia şi numaĭ după ce s'a convins că această ţară e în anarchie şi că acţiunea eĭ în afară e cu totul paralizată, numaĭ atuncĭ, la 1514, s'a închinat luĭ Selim, cu care el avea legăturĭ de prietenie, de cînd acesta trăea urgisit de tatăl săŭ Baĭezid II la hanul Tătarilor din Crimea Mengli Gheraĭ. Incă la 1513 Bogdan solicita alianţa Polonilor carĭ îl amînaŭ mereŭ cu vorba; la 1514 chĭar Poloniĭ cer dela dînsul de maĭ multe orĭ să le rămîe prieten şi să nu se împace cu Selim. In acelaş an însă, într'o scrisoare către papa Leo X, regele polon Sigismund numeşte pe Bogdan tributar al Turcilor cu 8000 de galbenĭ pe an [23]).

Tratatul despre care ne vorbesc cronicele (maĭ întîĭ Nicolae Costin) și la care se referă totdeauna tratatele ulterioare cu Poarta otomană, are data 1511. Originalul nu e cunoscut până acum, cuprinsul luĭ însă, așa cum ni-l dă Nicolae Costin, pare a fi în esență autentic. Poate să nu fi avut tocmaĭ zece articole și poate unele să fi fost altfeliŭ formulate decît la Costin, în fond condițiunile luĭ sunt următoarele: Moldova se obligă a lua pentru domniĭ eĭ investitura dela Poartă și a plăti un tribut anual de 4000 de galbenĭ (am văzut că regele Polonieĭ îl socotea la 1514 de 8000); în schimbul acestor semne de închinare, Poarta recunoaște independența Moldoveĭ, integritatea teritoriuluĭ eĭ și domnia exclusivă a religieĭ creștine; obiceĭul pămîntuluĭ se păstrează în toate afacerile interne și Turciĭ nu sunt îngăduițĭ să se așeze în țară [24]).

Aceste condițiunĭ rămîn neschimbate până la emancipare, cu singura deosebire că tributul se mărește din ce în ce maĭ mult. Pe timpul luĭ Petru Rareș, nicĭ douăzecĭ de anĭ după încheerea tratatuluĭ, tributul ordinar ajunsese suma de 15,000 de galbenĭ, cel extraordinar îl în-

trecea cu mult. Pe vremea luĭ Petru Șchĭopul tributul ordinar se urcase la 120,000 de galbenĭ, cifră pentru timpurile acelea fabuloasă.

Domniĭ moldoveneștĭ după Bogdan nu încercară să scape de dominațiunea turcească. Curînd după închinarea Moldoveĭ, Turciĭ cuceresc Ungaria, ĭar Polonia slăbește tot maĭ mult în acțiunea eĭ externă; Turciĭ sunt a tot puternicĭ. Rareș, cel maĭ inteligent și maĭ întreprinzător domn după Ștefan cel Mare, a avut în timpul primeĭ sale domniĭ (1527—38) veleitățĭ în contra Turcilor și deși pe față se arăta supusul lor, pe ascuns el trata cu creștiniĭ o alianță în scopul uneĭ marĭ expedițiĭ contra păgînilor; el provoacă bănueala și ura acestora și e scos la 1538 din domnie, dar la 1541 e pus din noŭ în scaun, după ce urcâ tributul și cheltui sume enorme ca să-șĭ cîștige favorul funcționarilor turceștĭ. El rămase restul viețiĭ sale devotat Turcilor; e știut că unul din ceĭ doĭ fiĭ aĭ luĭ s'a turcit cît timp era încă el în viață; ajuns apoĭ domn preferi a se duce în Turcia și a trăi ca un miserabil supus al sultanuluĭ, decît a sta pe tronul strămoșilor săĭ.

Până la Mihaĭ Viteazul un singur domn

al Moldoveĭ a îndrăznit să se scoale împotriva Turcilor; acesta a fost Ioan Vodă Armeanul, numit după faptele sale și cel cumplit.

Ajuns din gĭuvargiŭ domn la 1572, fiul natural al luĭ Ștefăniță vodă, făcut cu o Armeancă, era la început partisan devotat al Turcilor; el servește interesele acestora în Polonia pe timpul interregnuluĭ. Șiret însă cum era, el voea să se pue bine și cu Poloniĭ și făcea pe spionul lor în afacerile turceștĭ: el spera să căștige prin aceasta dela Polonĭ Pocuția. Se răscoală la 1574 împotriva Turcilor, nu pentru a scăpa Moldova de eĭ, căcĭ știea prea bine că în această întreprindere nu va izbuti, ci pentru a se menținea în domnie. Turciĭ îĭ ceruseră anume să urce tributul dela 60,000 la 120,000 de galbenĭ, pe care îĭ promisese Chĭajna pentru fiul săŭ Petru Șchĭopul. Ioan Armeanul nu se învoește și se luptă, ajutat de puținĭ Cazacĭ devotațĭ, cu o adevărată bărbăție și cu un admirabil dispreț de moarte împotriva Turcilor carĭ aduceaŭ în țară pe Petru Șchĭopul. El cade jertfă credulitățiĭ sale și trădăriĭ boerilor [35]). Sub urmașul luĭ Moldova cade și maĭ adînc sub Turcĭ. Deaci încolo nu

se maĭ face nicĭ o încercare de a scăpa de eĭ decît la 1595, la îndemnul luĭ Mihaĭ Viteazul și al Austrieĭ.

După ce ne-am reamintit ast-fel, D-nelor și D-nilor, în trăsurĭ generale luptele purtate de Romînĭ cu Turciĭ până la Mihaĭ Viteazul, să ne 'ntrebăm acuma: ce influență aŭ avut aceste lupte asupra vieţiĭ poporuluĭ romîn în trecut și ce urme aŭ lăsat ele până astăzĭ în fisionomia luĭ?

Cine șĭ-ar imagina numaĭ șirul lung de războae cruute, de vărsărĭ de sînge, de devastărĭ neumane ale ţărilor, de pîrjolirĭ și arderĭ, de tărîrĭ în robie a miĭ și miĭ de oamenĭ, de răpirĭ de averĭ și stoarcerĭ de banĭ dela domnĭ și dela ţărĭ, cu un cuvînt, cine șĭ-ar imagina numaĭ toate acele năpăstuirĭ fără seamăn ce cădeaŭ pe capul ţărilor noastre odată cu întrările Turcilor și Tătarilor în ele, acela ar fi aplecat să creadă că influenţa Turcilor asupra ţărilor noastre a fost numaĭ nefastă. Aceasta ar fi însă greșit. Cu toate nevoile materiale îndurate de ţările noastre dela Mircea și Ștefan cel Mare încoace până la Mihaĭ Viteazul, starea lor nu era așa de rea cum ne-am închipui-o noĭ astăzĭ, ceĭ carĭ ne înfricoșăm cînd auzim de timpurile crude ale tre-

cutuluĭ. Turciĭ treceaŭ prin țară ca furtunile cele marĭ: suflaŭ repede și doboraŭ tot ce găseaŭ în cale; cerul se însenina însă după furtună, țara răsufla și se întrăma din noŭ. Puterea de producțiune a eĭ era și atuncĭ, ca și astăzĭ, foarte mare.

Era însă ceva ce rămînea neatins de aceste furtunĭ: eraŭ instituțiile vechĭ ale țăriĭ, religia și cultura lor.

Tratatele luĭ Mircea și Bogdan prevăzuseră cu o rară înțelepcĭune politică, că domnia Turcilor nu va fi așa de periculoasă, cît timp eĭ vor respecta independența dinlăuntru a țărilor, cît timp ele se vor administra după vechile lor obiceĭurĭ și cît timp Turciĭ nu vor avea dreptul să se așeze în țară și să facă proselitism. Această politică înțeleaptă a domnilor noștriĭ a scăpat țările de nenorocirile de care aŭ suferit celelalte popoare creștine supuse Turcilor: Albaneziĭ, Bulgariĭ și Sîrbiĭ. Noĭ am rămas cu domniĭ noștriĭ, bunĭ saŭ răĭ, dar aĭ noștriĭ, pe cînd Bulgariĭ și Sîrbiĭ și ĭ-aŭ pĭerdut; noĭ am rămas cu o boerime pămînteană, redusă, ce-ĭ drept, subt Turcĭ și curcită cu elemente străine, dar în sfîrșit pămînteană, am putea zice națională,

căcĭ era legată prin proprietățile eĭ de pămîntul țăriĭ; noĭ am rămas cu armata noastră, și aceasta din ce în ce maĭ redusă, dar nicĭ odată cu totul nimicită; și ceeace este maĭ important, noĭ am rămas cu religia și cu cultura noastră. Romîniĭ, afară de foarte rare și foarte puține excepțiunĭ, datorite unor anomaliĭ de spirit, ca la fiul luĭ Petru Rareș, nu s'aŭ făcut Mahometanĭ și în tot timpul dominațiuneĭ turceștĭ cultura lor s'a desvoltat în mod organic, conform începuturilor ce primise în timpul zămislireĭ naționalitățiĭ lor. Incît putem zice, Doamnelor și Domnilor, că cele maĭ marĭ acte diplomatice încheĭate de domniĭ Romînĭ cu popoarele străine aŭ fost *capitulațiunile cu Turciĭ*.

Dominația turcească a avut și un alt efect însemnat: ea ne-a scăpat din gura celorlalțĭ vecinĭ aĭ noștriĭ, creștinĭ dar de multe orĭ maĭ răĭ decît păgîniĭ, cum aŭ fost maĭ întîĭ Unguriĭ și Poloniĭ, apoĭ Rușiĭ și Austrieciĭ. Acest lucru pare că îl presimțise cu mintea luĭ adîncă Ștefan cel Mare. Căcĭ dacă în războaele purtate de Rușĭ și Austriecĭ dela Petru cel Mare încoace cu Turciĭ noĭ n'am fi fost

considerațĭ ca parte integrantă a imperiuluĭ otoman, de mult una din cele două puterĭ ce-șĭ discutaŭ provinciile turceștĭ ne-ar fi anexat.

Noĭ ne fălim, și nu vreaŭ să zic că pe nedrept, cu faptele războĭnice ale unuĭ Mircea, Ștefan cel Mare, Mihaĭ Viteazul. Romîniĭ aŭ fost, fără îndoeală, în vechime un popor viteaz, îndrăzneț și îndurător la războae; eĭ nu-șĭ pĭerdeaŭ ușor nădejdea și dacă-ĭ culca dușmanul, eĭ se sculaŭ din noŭ în picĭoare; bravura armatelor moldoveneștĭ și munteneștĭ e lăudată și de invidioșiĭ lor vecinĭ.

Romîniĭ aŭ maĭ avut însă o calitate care a contribuit la conservarea lor tot atît de mult cît și vitejia lor: aceasta a fost înțelepcĭunea lor politică. Eĭ s'aŭ luptat cu bărbăție cînd știeaŭ că se pot opune dușmanuluĭ; cînd s'aŭ convins însă că acesta e prea puternic față de dînșiĭ și că dacă s'ar maĭ opune, ar eși zdrobițĭ din luptă, eĭ s'aŭ închinat și șĭ-aŭ cumpărat pacea cu banĭ.

Acest principiŭ politic șĭ-a găsit o interesantă expresiune într'o producțiune literară a unuĭa din ceĭ maĭ culțĭ domnĭ aĭ noștriĭ în vechime, a luĭ Neagoe Basarab. In învățăturile către fiul săŭ Teo-

dosie, care avea să-ĭ urmeze în scaun după moartea sa, el ĭĭ dă, cînd vorbeşte de relaţiunile cu puterile străine, următoarea pildă şi învăţătură:

Un şoĭm prinse odată o pasăre şi sbura cu ea prin văzduh. Sburînd aşa fără grije, el vede de departe un vultur mare că se apropie de dînsul, ca să-ĭ smulgă prada din gură; gîndindu-se cum să se apere, el îşĭ zice în sfîrşit: adecă de ce m'aş lupta eŭ cu vulturul acesta, pe care, dacă aş voi, aş putea să-l despic în două aruncându-mă din înălţime asupra luĭ; maĭ bine să trăesc în pace cu el şi să-ĭ daŭ şi luĭ jumătate din prada mea; de nu-mĭ va ajunge cealaltă jumătate, voiŭ vîna eŭ în curînd alta. Aşa făcu şoĭmul şi rămase şi prieten cu vulturul şi îndestulat cu jumătate prada. Aşa şi voĭ fraţilor, închee Neagoe Basarab, de veţĭ vedea vre un vrăjmaş păgîn că vine cu oştĭ marĭ asupra voastră, nu vă împotrivițĭ lor, ci le daţĭ avuţie să mănînce, ca să se părăsească de voĭ. De veţĭ vedea însă că nu vor să se învoească, luaţĭ pe Dumnezeŭ într'ajutor şi nu vă temeţĭ de mulţimea lor, orĭ cît de mulţĭ ar fi. Căcĭ maĭ bine moarte cu cinste decît viaţă

fără de cinste, spune Neagoe într'alt loc al învățăturilor sale [26]).

Principiul luĭ Neagoe Basarab l-aŭ urmat maĭ mult saŭ maĭ puțin toțĭ domniĭ noștriĭ înainte de Mihaĭ Viteazul; eĭ n'aŭ avut nicĭ odată o politică pronunțată agresivă față de Turcĭ, ci aŭ urmat o politică de concesiunĭ micĭ, spre a putea obține altele maĭ marĭ dela dînșiĭ.

Și chĭar în timpul din urmă, cînd ora liberăriĭ tuturor popoarelor balcanice de sub jugul turcesc se apropiase, cînd speranțele deșteptate de slăbicĭunea și anarchia imperiuluĭ turcesc făcuseră pe Grecĭ, pe Bulgarĭ și pe Sîrbĭ să pregătească revoluțiunĭ și anexărĭ de teritoriĭ din imperiul otoman, Romîniĭ, avînd de curînd pe principele Carol în fruntea lor, aŭ observat la toate ocasiunile o politică prudentă și reservată. Cînd la 1869, după dezastrul suferit de Grecĭ în insula Creta — dezastru analog cu cel din anul trecut — regele Grecieĭ trimise pe ministrul săŭ din Paris Ypsilanti la Bucureștĭ cu un proĭect de alianță între Grecia și Romînia, alianță ce avea de scop „independența complectă a Romînieĭ și a provinciilor greceștĭ din Turcia“, principele nostru, deși foarte tînăr pe atuncĭ și

foarte doritor de a-şĭ vedea odată ţara scăpată de jugul nedemn al Turcilor, şi deşi adînc impresionat de strigătele de durere ale poporuluĭ grecesc, îşĭ călcâ totuşĭ pe suflet şi dete un răspuns evasiv. El ştiea că popoarele balcanice nu eraŭ încă pregătite pentru lupta cea din urmă cu imperiul turcesc [27]).

Aceeaşĭ atitudine prudentă a avut-o principele nostru înaintea ultimuluĭ războiŭ, care era să ne dea neatîrnarea; el n'a căutat să precipite evenimentele, ci le-a aşteptat în linişte şi a cules apoĭ fructele prudenţiĭ sale şi ale vitejieĭ armateĭ. Ast-feliŭ noĭ am scăpat de ruşinea ce aŭ suferit-o Sîrbiĭ sub aceleaşĭ împrejurărĭ.

Oare această politică cumpănită n'a arătat ea superioritatea noastră asupra celorlalte popoare din sud-ostul Europeĭ şi nu ne-a cîştigat ea stima de care se bucură astăzĭ ţara şi regele eĭ în concertul popoarelor europene? De sigur că da.

Politica noastră cumpănită n'a împiedecat ca armata şi principele nostru să dea înaintea Plevneĭ dovezile de virtute militară şi de vitejie, pe care le putem pune pe o treaptă cu faptele războĭnice

ale domnilor vechĭ. Și astfeliŭ a voit destinul ca un domn din neamul Hohenzollern să răzbune după cincĭ sute de anĭ la Plevna înfrîngerea ce o suferise împreună cu Mircea şi ceĭlalţĭ creştinĭ primul Hohenzollern care s'a apropiat de ţările noastre, Friedrich, în lupta dela Nicopol la 1396.

Dacă ne 'ntrebăm acum, după cincĭ sute de anĭ: ce a rămas din îndelungata stăpînire turcească asupra ţărilor noastre, cu mîndrie şi cu mulţămire trebue să zicem că, exceptînd cele cîteva cuvinte turceştĭ din limba noastră, n'a rămas absolut nimic. Astfeliŭ „apa trece, pĭetrele rămîn“.

II.

CULTURA VECHE ROMÎNĂ

Doamnelor și Domnilor,

Avînd a vă vorbi astăzĭ despre cultura veche romînă [28]), trebue să vă declar dela început că-mĭ va fi cu neputință a cuprinde într'o singură conferință toate fenomenele culturale romîne din epoca pe care o numim „veche", adecă din epoca ce se închee cu scoaterea limbeĭ slavone din viața de stat a poporuluĭ romîn. Voĭ face decĭ o alegere și mă voiŭ sili să nu scap din vedere nicĭ unul din faptele maĭ principale ce caracterizează această epocă. Și cum orĭce cultură nu poate exista fără să presupună de maĭ 'nainte un grad oarecare de bună stare materială, să ne aruncăm întîĭaș-dată ochiĭ asupra acesteĭa.

Aspectul țărilor noastre în vechime (înțeleg al Moldoveĭ și al Țăriĭ Romînești, căcĭ las la o parte țările în care nu s'a desvoltat o cultură proprie romînească) se deosebea mult de cel de astăzĭ.

Prin sec. 14—17 aproape întreaga întindere a acestor ţărĭ era acoperită de păndurĭ seculare, de păşunĭ întinse şi de bălţĭ stătătoare. Ploile eraŭ maĭ dese, din pricina pădurilor azĭ dispărute, şi ĭarba era maĭ bogată: turme nenumărate de vite păşteaŭ în toată ţara. *Păstoritul* şi *pescuitul* eraŭ izvoarele de căpetenie pentru hrana poporuluĭ şi bogăţia luĭ. Deşi mijloacele de producţiune eraŭ cu mult maĭ primitive decît astăzĭ, ĭar agricultura se mărginea la sămînarea grîuluĭ, din care Romîniĭ îşĭ făceaŭ pînea lor cea albă, producţiunea internă era totuşĭ destul de mare. In ţările romîne se făcea un *comerţ însemnat internaţional,* în care ele serveaŭ de mijlocitoare între occident şi orient. O cale principală de comerţ trecea din Braşov, pe atuncĭ un mare emporiu al apusuluĭ, prin valea Prahoveĭ spre Dunăre şi peninsula balcanică până prin Asia mică şi Eghipet, o altă cale ducea dela Breslau prin Lemberg, Suceava, Iaşĭ, Galaţĭ spre orient [29]). Mărfurĭ din Germania şi Belgia se schimbaŭ în ţările noastre cu mărfurĭ din Persia, Asia mică, Ţările tătăreştĭ. Comerţul aducea mulţĭ banĭ străinĭ în ţară, care circulaŭ împreună cu baniĭ

bătuţĭ de domniĭ romînĭ după modele ungureştĭ şi poloneştĭ. Arta cu care sunt bătuţĭ baniĭ noştriĭ în vechime şi mulţimea lor — maĭ dela fiecare domn avem monede — ne sileşte să admitem pentru vremurile acelea o mare bogăţie a ţărilor. In Rusia se maĭ găseaŭ banĭ de pĭele până prin secolul trecut, la noĭ n'aŭ existat decît banĭ de aramă, de argint şi de aur.

Efectele bogăţieĭ ce se revărsa în ţară din producţiunile eĭ naturale şi din schimbul internaţional aŭ fost pe de o parte bunul traiŭ al ţăranuluĭ, pe de alta luxul boerilor şi al domnilor, precum şi averile foarte marĭ ale acestora. Spre a vă cita cîteva exemple n'am decît să vă amintesc de averile luĭ Neagoe Basarab, care cu zidirea mănăstireĭ dela Argeş şi cu donaţiunile nenumărate făcute mănăstirilor din orient a cheltuit sume enorme de banĭ; de averile luĭ Vasile Lupu, care orbiră nu numaĭ pe cazaciĭ luĭ Chmelniţchi ci şi pe magnaţiĭ familieĭ Radziwiłł; de averile luĭ Ursachi, un negustor moldovean din sec. 17, care putea plăti numaĭ din punga sa tot tributul Moldoveĭ către Poartă[3]). Dar acestea sunt exemple maĭ nouă. Din timpurile de tot vechĭ vă amintesc pe Petru Muşat, a că-

ruĭ bogăţie era aşa de vestită, încît regele uneĭ ţărĭ atît de marĭ cum era pe atuncĭ Polonia unită cu Litvania se văzu nevoit să împrumute de la dînsul suma de 3000 ruble de argint şi să-şĭ amaneteze o provincie întreagă pentru aceasta.

Aşa dar, deşi drumurile şi căile de comunicaţie eraŭ într'o stare cu totul primitivă, lăsate maĭ mult în voea elementelor natureĭ decît pe sama ocărmuireĭ, schimbul era însemnat şi ţările bogate. Această bogăţie era împărţită intre domn, boerĭ, mănăstirĭ, negustorĭ şi ţăranĭ: *domnul* era stăpîn peste toată ţara şi trăgea toate veniturile eĭ; *boeriĭ* aveaŭ moşiĭ întinse şi sate numeroase; *mănăstirile* posedaŭ donaţiunĭ şi maĭ marĭ decît ale boerilor; *negustoriĭ* dela oraşe, maĭ toţĭ străinĭ, aveaŭ capitalurĭ suficiente, ĭar *ţăraniĭ* aveaŭ usufructul pămîntuluĭ, casa şi vitele lor.

Ţările se administraŭ într'un mod *patriarchal*, în adevăratul înţeles al acestuĭ cuvînt.

Domnul saŭ *voevodul* avea o putere nemărginită. El era suprema instanţă în toate. Stăpîn pe viaţa şi pe averea oamenilor, el putea să dea şi să schimbe orĭce judecată. Toate puterile statuluĭ eraŭ

concentrate în mînile luĭ: el judeca fără apel, el făcea legile după bunul săŭ plac, el le aplica cum voea; o necompetinţă între puterea executivă, judiciară şi legislativă era cu totul necunoscută acelor timpurĭ. Şi aceasta nu era resultatul vreuneĭ doctrine, ci o idee împrumutată indirect din Bizanţ, unde a tot puternicia împăratuluĭ era suprema lege în stat. Un domn al Ţăriĭ Romîneştĭ din sec. XVI o exprimă prin cuvintele: puterea domnuluĭ îĭ este dată dela Dumnezeŭ, nu dela boerĭ. Pe lîngă toate acestea, domnul maĭ era şi proprietarul suprem al pămîntuluĭ ţăriĭ, căcĭ deşi el aparţinea în usufruct vechilor locuitorĭ, domnul putea să dăruească dintr'însul orĭcît ar fi voit boerilor saŭ mănăstirilor.

Domnul se întitulează în Ţara Muntenească, în actele emanate dela dînsul, după un obiceiŭ bizantino-bulgar, *domnia mea*, în Moldova, după un obiceiŭ polonesc şi unguresc, *noĭ*. Costumul luĭ se asamănă în timpurile vechĭ, d. p. în timpul luĭ Mircea, cu costumul ţarilor bulgăreştĭ şi al împăraţilor bizantinĭ; în Moldova se apropie tot maĭ mult de cel polonesc.

Puterea o împărţea domnul cu *boeriĭ*,

dintre care el era, în timpurile cele maĭ vechĭ, un fel de „primus inter pares“; boeriĭ ceĭ maĭ marĭ eraŭ faţă de el ca magnaţiĭ din Ungaria şi Polonia faţă de regĭ, ca boeriĭ din Bulgaria şi Serbia faţă de ţariĭ, regiĭ şi despoţiĭ lor. In cultură stăteaŭ pe aceeaşĭ treaptă cu domnul, ba de multe orĭ eraŭ maĭ culţĭ decît dînsul: demnităţile le aveaŭ însă de la el. Eĭ se recrutaŭ din vechiĭ cnejĭ şi din oşteniĭ vitejĭ la războae, pe carĭ domnul îĭ dăruĭa cu moşiĭ, ca să poată sluji eĭ singurĭ în oaste şi să poată întreţinea gloate cît maĭ marĭ. Moşiile li se dădeaŭ cu drept de moştenire şi nu le pĭerdeaŭ decît prin crima de înaltă trădare saŭ prin disgraţia domnuluĭ. Eĭ formaŭ nobilimea ţăriĭ, o nobilime teritorială şi militară. Ca atarĭ eĭ nu plăteaŭ impozite directe; în schimb eraŭ datorĭ să fie gata de războiŭ la orĭ-ce timp, eĭ şi cu oameniĭ lor călărĭ. In timpul luĭ Ştefan cel Mare se calcula de un scriitor contimporan puterea militară a Moldoveĭ în călăreţĭ la 10,000: aceştia eraŭ boeriĭ cu contingentele lor.

Ostaşĭ în timp de războiŭ, boeriĭ eraŭ în timp de pace administratoriĭ ţăriĭ şi judecătoriĭ eĭ: eĭ se aflaŭ în fruntea ju-

deţelor şi a cetăţilor, eĭ judecaŭ în numele domnuluĭ pricinele micĭ, eĭ făceaŭ slujbele la curte în oraşele de reşedinţă. Atribuţiunile lor eraŭ, în timpurile vechĭ, nedefinite şi multiple, aproape toţĭ avînd aceeaşĭ cultură, ĭar afacerile tratîndu-se după obiceĭul pămîntuluĭ, cunoscut tuturor, nu după legĭ scrise şi studiate. Fiecare boer cu experienţă putea tot aşa de bine să facă o hotărnicie, cum putea să îngrijască de întărirea uneĭ cetăţĭ, de strîngerea dărilor, de darea uneĭ hotărîrĭ judecătoreştĭ, de îndeplinirea uneĭ soliĭ saŭ de conducerea uneĭ cete de ostaşĭ în războiŭ. Boeriĭ curtenĭ însoţeaŭ pe domn orĭ unde mergea el; pentru trebuinţele ce se iveaŭ pe fiecare zi, el alegea după bunul săŭ plac pe ceĭ ce i se păreaŭ maĭ bunĭ şi pe ceĭ ce eraŭ de faţă.

Cu înmulţirea populaţieĭ şi a afacerilor începură a se stabili şi oarecarĭ deosebirĭ de atribuţiunĭ ale boerilor, începură a se forma *boeriile* saŭ funcţiunile boereştĭ, care poartă maĭ toate numirĭ străine, după popoarele de la care s'aŭ împrumutat: cele maĭ multe sunt bizantino-bulgare, ca *logofăt, spătar, comis,* unele sunt comune tuturor Slavilor, ca *vornic, stolnic,*

postelnic, altele sunt romîneştĭ, ca *portar*, *armaş*.

Boeriile n'aŭ fost la noĭ nicĭ odată ereditare: ca în Rusia, orĭce fiŭ de boer trebuea să se ridice dela cele maĭ micĭ la cele maĭ marĭ; cea maĭ înaltă boerie se pĭerdea într'un minut prin disgraţia domnuluĭ. In raport cu ţările apusuluĭ, unde s'a desvoltat feudalismul, boerimea a avut la noĭ, ca şi în Rusia, un caracter democratic; aceasta a împĭedecat formarea uneĭ oligarhiĭ puternice, ca în Polonia, a menţinut atotputernicia domnuluĭ până în timpurile cele maĭ nouă şi a împĭedecat asuprirea peste măsură a lucrătorilor de pămînt din partea proprietarilor marĭ.

Muncitoriĭ pămîntuluĭ aveaŭ în ţările noastre o situaţie maĭ bună decît în ţările unde se întrodusese feudalismul apusean, d. p. în Ungaria şi Polonia. Deşi eĭ nu eraŭ proprietariĭ pămîntuluĭ pe care locueaŭ, ci numaĭ usufructuariĭ luĭ — o stare ce-şĭ trăgea originea încă din timpul imperiuluĭ roman şi bizantin — totuşĭ eĭ nu eraŭ şerbĭ lipiţĭ de pămînt şi lipsiţĭ de orĭ-ce libertate personală; vorbim, se 'nţelege, de timpurile cele maĭ vechĭ. Eĭ puteaŭ părăsi

pămîntul pe care se aflaŭ şi nu puteaŭ fi dăruiţĭ saŭ vînduţĭ boerilor şi mănăstirilor decît odată cu pămîntul. Casele, sculele şi vitele eraŭ proprietatea lor. În calitate de usufructuarĭ eĭ plăteaŭ stăpînuluĭ (domnuluĭ, mănăstirilor saŭ boerilor) dărĭ în naturaliĭ, dijme şi-ĭ lucraŭ un anumit număr de zile ce variea după vremurĭ şi după învoelĭ. Cam în aceeaşĭ stare se aflaŭ ţăraniĭ în imperiul bizantin, în Bulgaria şi Serbia.

După un străvechiŭ obiceiŭ al Slavilor, cu carĭ Romîniĭ trăiseră maĭ multe secole împreună şi pe carĭ la urmă ĭ-aŭ absorbit, ţăraniĭ îşĭ lucraŭ pămîntul satuluĭ în comun şi dările le plăteaŭ tot în comun. Era dator fiecare să plătească cît i se cuvenea după pămîntul pe care îl lucrase. Acest sistem de imposit se numea *cislă* şi e constatat pentru noĭ din timpurile cele maĭ vechĭ, pentru Slavĭ din sec. X. Cînd un ţăran nu putea să plătească partea ce i se cuvenea, ceĭ-lalţĭ eraŭ datorĭ să plătească pentru dînsul.

Organizaţia satelor în vechime e puţin cunoscută: scriitoriĭ de atuncĭ nu dădeaŭ atenţie vieţiĭ poporuluĭ de la ţară. Ce ştim, ştim din cele cîteva documente,

păstrate maĭ ales în Moldova şi din care vedem că satele noastre eraŭ organizate întocmaĭ ca satele româneştĭ din Ungaria şi Galiţia. Ele eraŭ împărţite în părţĭ egale, numite sorţĭ saŭ cu un cuvînt slav *jirebiĭ;* după braţele de care dispunea o familie şi după numărul jirebiilor se socotea şi cisla saŭ birul. Prin sate găsim unul saŭ maĭ mulţĭ *cneji* saŭ *juzĭ (judeţĭ)* carĭ, cel puţin în timpurile cele maĭ vechĭ, vor fi avut aceleaşĭ atribuţiunĭ ca cnejiĭ satelor romîneştĭ din Ungaria: eĭ eraŭ tot ţăranĭ, lucraŭ pămîntul ca şi ceĭlalţĭ sătenĭ, aveaŭ însă maĭ multe părţĭ. Eĭ strîngeaŭ birul dela sătenĭ şi-l duceaŭ proprietaruluĭ, eĭ judecaŭ pe sătenĭ şi luaŭ plată pentru aceasta; în schimbul posiţieĭ lor privilegiate, eĭ trebueaŭ să ĭasă la războiŭ călare în suita proprietarilor.

Cnejiĭ sunt vechĭ la Romînĭ. Eĭ existaŭ în sec. 12 şi 13 şi-ĭ găsim nu numaĭ de a stînga Dunăriĭ: în Transilvania, Ungaria, Galiţia, Moldova şi Ţara Romînească, dar şi în peninsula balcanică la Romîniĭ din Serbia veche. Numele şi instituţia sunt de origine slavă. Dela Tătarĭ încoace eĭ se maĭ numesc şi *vatamanĭ.* In documentele de donaţiĭ saŭ de cum-

părătoare şi schimb în Moldova satele sunt numite foarte des cu cnejiĭ şi vatamaniĭ lor. Formula obicĭnuită este: dăm cutare sat cutăruĭ boer, unde maĭ 'nainte era cutare cnez, cutare jude, cu-cutare vataman saŭ simplu cutare, sub care „cutare“ trebue să înţelegem totdeauna un cnez, jude saŭ vataman. Adeseorĭ aceştĭ cnejĭ aŭ înmulţit numărul boerilor, căcĭ domniĭ, ca răsplată pentru slujbele lor militare, le dărueaŭ satele administrate de dînşiĭ cu drept deplin de proprietate şi de moştenire [31]).

Muncitoriĭ de pămînt, e ştiut, sunt elementul cel maĭ conservator într'o ţară; viaţa lor nu se schimbă uşor. Astfeliŭ ne putem închipui că ţăraniĭ romînĭ trăeaŭ în sec. 14—17 aproape tot aşa ca astăzĭ, numaĭ cît se hrăneaŭ cu pîne de grîu şi cu mălaiŭ în loc de mămăligă şi beaŭ vin în loc de rachiŭ. Eĭ cîntaŭ aceleaşĭ cîntece şi jucaŭ aceleaşĭ jocurĭ; costumul lor va fi fost cam ca cel de astăzĭ la locuitoriĭ de munte. Trăeaŭ, în tot cazul, în condiţiĭ materiale maĭ bune decît astăzĭ.

Boeriĭ şi *ţăraniĭ* sunt cele două elemente principale din care s'a constituit viaţa poporuluĭ nostru în trecut; ţăraniĭ

cu gloata, boeriĭ cu mintea, eĭ sunt ceĭ carĭ aŭ apărat ţările în vreme de vijeliĭ şi ni le-aŭ păstrat aşa cum sunt, romîneştĭ şi nu străine; oraşele şi cetăţile aŭ jucat pe lîngă eĭ un rol cu totul secundar.

Cetăţile noastre vechĭ nu eraŭ inexpugnabile; ele eraŭ micĭ şi cu puţină artă zidite. Se pare că nicĭ domniĭ nu puneaŭ multă nădejde în ele, că le-aŭ făcut aşa de micĭ. In războae cu puterĭ marĭ străine luptele se dădeaŭ nu sub cetăţĭ, ci în văĭ şi în pădurĭ, la strîmtorĭ şi în mlăştinĭ, unde bravura Romînuluĭ se putea pune la încercare pĭept la pĭept cu duşmanul. In sec. 15 Romîniĭ nu ştieaŭ să ĭa cu asalt cetăţile şi eraŭ foarte nedibacĭ în mănuirea bombardelor. Vedem aceasta din interesanta descriere a luĭ Wavrin asupra expediţieĭ sale din aniĭ 1444—45 pe Dunăre, unde ni se povesteşte pe larg cum Vlad Dracul, voind să vadă cum loveşte bombarda Francejilor în zidurile Gĭurgĭuluĭ, ceru voe dela dînşiĭ să tragă cu mîna luĭ o lovitură; el trase însă aşa de bine, că-ĭ săriră două cercurĭ, şi nu maĭ încercâ să tragă. Cît despre Moldovenĭ e sigur că eĭ n'aveaŭ artilerie înainte de Petru Rareş. Arcul

şi suliţa, ghĭoaga şi săcurea eraŭ armele Romînilor vechĭ [32]).

Oraşele eraŭ micĭ şi în mare parte locuite de negustorĭ şi meşterĭ străinĭ; multe sunt înfiinţate chĭar de străinĭ. Organizaţia lor era de asemenea de origine străină: *şoltuziĭ* şi *pîrgariĭ* sunt demnităţĭ municipale împrumutate dela Ungurĭ şi Polonĭ; şoltuzilor le maĭ zicea cu un cuvînt Romînesc *judeţĭ* [33]). Nu ştim ca oraşele să fi dat armată, ca în apusul Europeĭ; astfeliŭ resistenţa ţăriĭ se 'ntemeĭa numaĭ pe boerĭ şi pe ţăranĭ [34]).

Un domn cu putere absolută, o nobilime militară şi o ţărănime sănătoasă şi ataşată de pămîntul strămoşesc: ĭată cine ne-aŭ ferit stătuleţele noastre de urgia Turcilor şi de lăcomia Ungurilor şi Polonilor.

In conformitate cu viaţa patriarchală a statelor noastre, administraţia lor şi a justiţieĭ era foarte simplă. Domnul administra ţara prin boerĭ, carĭ după funcţiunile ce li se încredinţaŭ la ocasie purtaŭ felurite numirĭ: *birciĭ*, dacă adunaŭ birul dela ţăranĭ, *globnicĭ* dacă adunaŭ gloabele saŭ amendele judiciare, *hotarnicĭ* dacă eraŭ însărcinaţĭ cu facerea de hotărniciĭ, *judeţĭ* dacă se aflaŭ în fruntea unuĭ ţinut,

vameşĭ dacă aveaŭ să incaseze vămile, *brăniştarĭ* dacă îngrijaŭ de pădurile domneştĭ, *dijmarĭ* dacă aveaŭ să adune dijmele saŭ zecimile din fructe şi bucate, ş. a. m. d.: toţĭ aceştia eraŭ slugĭ domneştĭ şi boerĭ [35]).

In Ţara Romînească ţinuturile eraŭ administrate de *judeţĭ*, de unde şi numele de judeţe; în Moldova în fruntea lor se aflaŭ *părcalabiĭ* şi *staroştiĭ* cariĭ şĭ-aveaŭ reşedinţa de obiceiŭ în centrul ţinutuluĭ, în acelaş timp cetatea ce apăra ţinutul [36]). Organizaţia judeţelor saŭ ţinuturilor este un răsunet al vechiĭ organizaţiĭ slavone în jupe, fiecare jupă cu cîte o cetate ca centru; cetatea apăra ţara deschisă, care în cas de năvălirĭ se refugiea într'însa cu averile sale.

Judeţiĭ şi părcalabiĭ judecaŭ şi pricinele la oraşe, eĭ puteaŭ să delege această atribuţie şoltuzuluĭ şi pîrgarilor, saŭ cum am zice noĭ astăzĭ, primaruluĭ şi consiliuluĭ comunal. Se 'nţelege, nu poate fi vorba pentru acele vremurĭ de o stabilire exactă a competinţelor: aceasta a lipsit în toată organizaţia noastră veche şi aceasta a produs neîncrederea proverbială a Romînuluĭ în justiţie şi administraţie [37]).

Dările le adunaŭ funcționariĭ domneștĭ, numițĭ tot dintre boerĭ; în sate le adunaŭ întîĭ cnejiĭ și dela aceștia le luaŭ boeriĭ. Vămile de asemenea: ele curgeaŭ în punga domnuluĭ și pe vameșĭ îĭ numea tot el.

Judecățile maĭ marĭ eraŭ atribuția specială a *sfatuluĭ domnesc,* numit maĭ apoĭ cu un cuvînt turcesc *divan;* el era presidat de domn. Aceasta făcea ca judecata boerilor să fie totdeauna influențată de părerea domnuluĭ; cine nu poseda dinainte bunăvoința acestuĭa, de gĭaba se maĭ adresa sfetnicilor luĭ. Domnul putea să strice orĭce judecată.

In timpurile vechĭ maĭ toate judecățile derivaŭ din certe pentru hotărnicie și pentru drepturĭ de posesiune. Moșiile nu eraŭ măsurate, cum dealtmintrelea nu eraŭ măsurate nicĭ în alte țărĭ, maĭ culte decît ale noastre. Granițele lor se însemnaŭ în documente, în mod cu totul aproximativ, prin văĭ, coline, movile, pĭetre, arborĭ, morminte etc. și aceasta nu se făcea prin anume oamenĭ carĭ să se priceapă, ci prin boeriĭ ce se aflaŭ din întîmplare la disposiția domnuluĭ și prin oameniĭ bunĭ de prin prejur. Măsurătorĭ de moșiĭ nu existaŭ. Acte scrise

eraŭ puţine, şi în casurĭ de price hotăra totdeauna mărturia şi jurămîntul. Acestea aveaŭ maĭ multă valoare decît cuvîntul scris. E drept că jurămîntul era atuncĭ maĭ înfricoşat decît astăzĭ şi oamenii se temeaŭ să jure strîmb; sunt totuşĭ cunoscute multe casurĭ, cînd chĭar domniĭ juraŭ strîmb saŭ îşĭ călcaŭ jurămîntul.

Impotriva înşelăcĭuneĭ era un mijloc, care astăzĭ nu maĭ există şi pe care Romîniĭ l-aŭ învăţat dela popoarele slave din prejur, ĭar acestea la rîndul lor dela Germanĭ: acest mijloc era *cojurămîntul*. El consta în aceea că 6 saŭ 12 saŭ 24 de oamenĭ de aceeaşĭ treaptă socială puteaŭ să jure pentru unul, afirmînd că ceea ce spune el e drept; era un fel de atestat de cinste ce-ĭ dădeaŭ veciniĭ şi tovarăşiĭ, pentru ca cuvîntul luĭ să fie crezut. Aproape toate procesele de hotărnicie şi cele criminale se terminaŭ cu astfeliŭ de jurăminte; cine aducea maĭ mulţĭ cojurătorĭ cu el, acela avea dreptate, acela era crezut maĭ mult pe cuvîntul săŭ. Interesant e că şi femeile puteaŭ fi cojurătoare şi sunt cunoscute casurĭ cînd femeĭ calomniate de duşmanĭ faţă de bărbaţiĭ lor n'aŭ putut să-şĭ do-

vedească altfeliŭ nevinovăția și credința lor, decît găsind 6 saŭ 12 femeĭ dinprejur care să jure că prietena lor e cinstită. După un astfeliŭ de jurămînt judecătoriĭ le declaraŭ nevinovate [38]).

Principiile dreptuluĭ eraŭ, cum se vede, niște resultate ale simțuluĭ comun, influențate de obiceĭurile juridice ale popoarelor înconjurătoare, maĭ ales ale Slavilor; deaceea între obiceĭul pămîntuluĭ la noĭ și la Slavĭ este o mare asemănare. Procedura penală și pedepsele sunt împrumutate în mare parte din legile civile și religioase ale Bizanțuluĭ, din nomocanoane și din sintagma luĭ Vlastaris. Pedepsele eraŭ grozav de crude și prin cruzimea lor dovedesc că sunt de origine străină, căcĭ poporul romîn e din fire maĭ blînd și maĭ ĭertător față de păcătoșĭ. Greșelĭ foarte micĭ se pedepseaŭ cu scoaterea ochilor, cu tăerea mînilor saŭ a nasuluĭ.

Un factor însemnat de cultură în timpurile vechĭ era *biserica și slujitoriĭ eĭ.* Noĭ suntem obicĭnuițĭ astăzĭ a disprețui cu totul influența mîntuitoare ce exercită credința asupra viețiĭ omeneștĭ și a moralitățiĭ; în aceasta putem zice că am rupt-o cu totuluĭ tot cu trecutul nostru.

In timpurile vechĭ însă — ca pretutindenea în restul Europeĭ — biserica şi slujitoriĭ eĭ se bucuraŭ de mare vază; mitropolitul era cel dintîĭ în sfatul ţăriĭ; fără părerea luĭ şi a episcopilor şi egumenilor nu se lua nicĭ o hotărîre maĭ importantă.

Locurile în care se hrănea acest cult al bisericeĭ eraŭ *mănăstirile*. Ele eraŭ cinstite şi ţinute în mare vază nu numaĭ fiindcă se consideraŭ ca depositarele credinţeĭ, ci fiindcă pe lîngă aceasta maĭ eraŭ şi unicele adăposturĭ ale ştiinţeĭ şi arteĭ. Călugăriĭ eraŭ pe atuncĭ oameniĭ ceĭ maĭ învăţaţĭ şi cine voea să ştie carte, trebuea să se adreseze la eĭ. E drept că învăţătura lor era esclusiv teologică, dar aşa era întreaga cultură a timpuluĭ.

Tot ce se producea ca artă şi ştiinţă purta semnul *ortodoxismuluĭ* celuĭ maĭ pur, aşa cum era representat prin biserica de răsărit, mama bisericeĭ noastre. Noĭ am aparţinut totdeauna acesteĭa şi încercările de proselitism apusan făcute de papiĭ dela Roma, sprijiniţĭ de regiĭ Ungarieĭ şi aĭ Polonieĭ, n'aŭ isbutit nicĭ odată. Romîniĭ, carĭ în timpul imperiuluĭ bizantin împrumutaseră prin Bulgarĭ ritul ori-

ental al bisericeĭ creştine, îĭ rămaseră credincioşĭ până astăzĭ.

Vaza de care se bucuraŭ călugăriĭ şi preoţiĭ se răsfrîngea şi asupra lăcaşurilor lor. *Bisericile* şi *mănăstirile* sunt copiiĭ răsfăţaţĭ aĭ domnilor şi boerilor. Mănăstirile maĭ ales sunt înzestrate cu bogăţiĭ şi privilegiurĭ foarte marĭ. Pe lîngă că ele căpătaŭ la fundarea lor posesiunĭ întinse şi bogate „spre hrana călugărilor şi lauda luĭ Dumnezeŭ", ele se scuteaŭ de orĭce dărĭ şi îndatorirĭ faţă de domnie. Oameniĭ mănăstirilor nu plăteaŭ nicĭ darea personală adică birul, nicĭ dijmele pe producţiunĭ: pe grîŭ, pe vin, pe mĭere, pe ceară, pe in, ş. c.; ba li se maĭ dădeaŭ şi veniturile dela oraşe şi ale pescuituluĭ din bălţĭ. Ele aveaŭ şi jurisdicţia lor.

Inmunităţile mănăstireştĭ aŭ fost causa că în mănăstirĭ se grămădiră acele averĭ colosale, la care rîvniră Greciĭ cam de pe vremea luĭ Neagoe Basarab şi care la urmă întrară în parte în mînile lor. Bogăţia mănăstirilor a fost însă un bine pentru ţărĭ, căcĭ dacă n'ar fi fost bogate, ele n'ar fi putut da naştere la acea înaltă cultură religioasă, ce se manifestează din primele timpurĭ şi până tărziŭ în arta şi

literatura noastră. Aci e locul să vorbim şi despre aceştĭ doĭ factorĭ însemnaţĭ aĭ culturiĭ vechĭ romîne.

Cultura unuĭ popor, Doamnelor şi Domnilor, nu se manifestă numaĭ prin bună starea luĭ materială saŭ prin aşezămintele sale politice, juridice şi sociale, saŭ prin viaţa sa religioasă; ea se manifestă şi *prin arte şi literatură.* Acestea sunt manifestaţiunĭ vădite ale cultureĭ luĭ: ele lasă urme palpabile de dînsa pentru posteritate şi pentru popoarele străine; după ele se măsoară gradul de cultură al unuĭ popor şi ele constituesc adevărata viaţă intelectuală a luĭ.

Aceĭ ce nu cunosc decît exposiţiile noastre artistice de cîţĭva anĭ încoace şi nu şĭ-aŭ dat osteneala saŭ n'aŭ avut curiositatea să se 'ntrebe dacă arta noastră începe cu noua şcoală franceză saŭ este maĭ veche, aceştia se vor mira că noĭ îndrăznim a vorbi de artă la Romînĭ în timpurile viforoase ale sec. 14—17. Şi cu toate acestea, arta n'a avut nicĭ odată o desvoltare maĭ mare la Romînĭ decît în acele timpurĭ de lupte uriaşe cu Turciĭ. Se 'nţelege, aceasta este o artă pe care omul modern, fără educaţie şi fără gust istoric, n'o înţelege, n'o poate aprecia şi

trece cu vederea peste dînsa. Necunoaşterea eĭ vine şi din puţina atenţie ce ĭ s'a dat pănă acum.

Ca toate manifestaţiunile vieţiĭ romîneştĭ din trecut, aşa şi arta purta un caracter cu totul religios: ea era pusă în serviciul religiuneĭ. In această privinţă ţările romîne nu se deosebeaŭ de fel de ţările dela sudul Dunăriĭ: de Bulgaria, Serbia şi imperiul bizantin.

Biserica ortodoxă de răsărit, în zelul eĭ cel mare pentru puritatea învăţăturiĭ luĭ Christos, escludea cu desăvîrşire statuaria din ornamentica bisericească; deaceea în orient şi la noĭ nu poate fi vorba de sculptură, ci numaĭ de architectură şi de pictură bisericească. In amîndouă a predominat stilul bizantin, introdus la noĭ din Bulgaria în timpul imperiuluĭ al doilea bulgăresc şi întărit tot maĭ mult prin influenţe continue venite dela muntele Athos.

Pictura se întrebuinţa în orient şi la noĭ maĭ ales pentru două lucrurĭ: pentru decorarea internă şi externă a bisericilor şi pentru ilustrarea manuscriptelor. Primuluĭ scop îĭ răspundeaŭ icoanele de sfinţĭ şi scenele din viaţa lor, care umpleaŭ în bisericile bine decorate nu numaĭ ico-

nostasul, apsidele şi bolţile, dar şi întreg interiorul bisericeĭ, de jur împrejur; tot vechĭul şi noul testament se aducea dinaintea ochilor credincĭoşilor, după grupurĭ stabilite în mod tradiţional.

Biserica orientală nu admitea multă libertate pictoruluĭ. In orient, maĭ ales în cele treĭ centre principale: Constantinopolul, Alexandria şi Antiochia, se stabilise de vreme, cu mult înainte de înfiinţarea statelor noastre, anumite regulĭ, după care pictorul avea să execute fie-care subĭect religios. Dumnezeŭ, Isus Christos, Maria şi toţĭ sfinţiĭ, îşĭ aveaŭ fiecare tipurile lor; grupurile din vechĭul şi noul testament eraŭ tot aşa de bine fixate. Rigiditatea formelor, lipsa de expresiune a feţiĭ, care trebuea să simbolizeze totdeauna durerea, mâhnirea pentru păcătoşia lumiĭ şi ascetismul vieţiĭ practice, neîndemânarea în gruparea persoanelor în scene: toate aceste caracteristice ale arteĭ tîrziĭ bizantine aŭ trecut şi la noĭ. Se pare că oamenilor noştriĭ nu le-aŭ prea plăcut însă feţele lungĭ şi slabe ale sfinţilor bizantinĭ; la noĭ le găsim ceva maĭ rotunde, maĭ pline şi maĭ vesele. Nu vroim să deducem din aceasta vre-o originalitate oarecare; spiritul bi-

sericeĭ n'o suferea. Regulele pictureĭ sacre se stabiliseră în sec. 12 de Manuel Panselinos, după care în sec. 16 un călugăr dela Athos Dionisie compuse un manual complect de pictură, care rămase pentru Orient până astăzĭ autoritate nediscutată. Picturile noastre vechĭ se potrivesc cu preceptele acestuĭ manual şi cu picturile executate după dînsul la Athos nu numaĭ în ceea ce priveşte subĭectele lor, ci şi în cele maĭ micĭ detalĭurĭ technice. In ţările foarte ortodoxe lucrul se petrece şi astăzĭ cam tot aşa. In Moscva d. p. bisericile cele maĭ sfinte se socotesc a fi acelea, în care vechea pictură bizantină s'a păstrat neschimbată: aşa este catedrala Adormireĭ Maiciĭ Domnuluĭ din Cremlĭ, o mică bisericuţă, al căreĭ interior artistic, abstracţie făcînd de aurul şi argintul grămădit într'însa, nu este superior bisericilor noastre de a doua mînă, pe cînd din contra, catedrala Mîntuitoruluĭ, o mare şi impozantă biserică nouă, în care frescurile de pe păreţĭ se deosebesc radical de cele vechĭ printr'o apropiere a pictureĭ bizantine de pictura renaşteriĭ italiene, unde tipurile sunt maĭ omeneştĭ, maĭ realiste, păstrînd însă asemănarea cu cele vechĭ,

această biserică, care e poate cel maĭ frumos monument de architectură și pictură bisericească modernă în Rusia, trece de maĭ puțin sfîntă înaintea poporuluĭ și este maĭ goală de credincĭoșĭ decît celelalte.

Această tradiție ortodoxă a avut un efect rău asupra pictureĭ profane: portretele vechĭ, d. p. ale domnilor și celorlalțĭ ctitorĭ bisericeștĭ, sunt și ele desfigurate de tendința ascetică a artiștilor, ĭar peĭsajuluĭ nu i se dă nicĭ o atențiune. Perspectiva e de asemenea foarte primitivă.

Dacă însă frescurile nu se disting prin vre o frumusețe saŭ originalitate deosebită, avem un al doilea gen de pictură, *miniaturile din manuscrise*, care aŭ ajuns la noĭ la o înaltă treaptă de perfecțiune. Intre miniaturĭ cuprindem nu numaĭ chipurile de evangheliștĭ și sfințĭ ce se găsesc prin evangheliĭ și alte cărțĭ ale ritualuluĭ, ci și celelalte ornamente din manuscrise, cum sunt vignetele și inițialele. Pentru a vă convinge de frumuseța acestor miniaturĭ, ar trebui să vă arăt manuscrisele originale saŭ reproducerĭ după ele. Neputînd face aceasta aci, mă mulțămesc a enunța numaĭ această

constatare, pe care am avut ocazia a o face şi altădată şi care a fost aprobată şi de învăţaţiĭ străinĭ.

Dacă între pictura noastră bisericească şi cea bizantină nu se observă nicĭ o deosebire esenţială, la architectură s'aŭ observat oarecarĭ deosebirĭ, din care se vede că meşteriĭ noştriĭ, străinĭ saŭ indigenĭ, n'aŭ copiat numaĭ în toate stilul bizantin, ci şĭ-aŭ dat silinţa — şi aceasta aŭ făcut-o cu multă pricepere şi cu mult gust — să adapteze principiile arteĭ architectonice din sud la trebuinţele speciale ale norduluĭ.

In general *architectura bisericilor noastre* este împrumutată de la Athos; influenţa cea mare a acestuĭ centru religios al răsărituluĭ asupra ţărilor noastre trebuea să se reflecteze şi în modul de a zidi bisericile. Este incontestabil că multe bisericĭ şi mănăstirĭ de ale noastre şi încă din cele maĭ frumoase aŭ fost ridicate de meşterĭ aduşĭ din Athos,

Există însă deosebirĭ între *architectura bizantino-romînă* şi cea *pur bizantină*. Pe cînd bisericile bizantine sunt maĭ mult cvadrate, cele bizantino-romîne sunt toate lungăreţe; pe cînd cele dintîĭ aŭ pe icĭ pe colea şi maĭ multe nave, ale noastre

aŭ o singură navă, care nu putea fi nicĭ prea largă, deoarece bolţile eĭ se răzămaŭ numaĭ pe păreţĭ, nicĭ prea înaltă, ca să nu fie întunecoasă. Dealtmintrelea nicĭ bisericile din răsărit nu sunt prea marĭ. Afară de excepţiĭ, cum sunt Agia Sofia saŭ Theotokos din Constantinopol, ele sunt micĭ, fără turnurĭ, cu o cupolă la mijloc şi cu un altar despărţit de navă printr'un iconostas cu treĭ uşĭ. Acesta e şi tipul bisericilor noastre: cu un naos, care la răsărit se termină într'o apsidă înlăuntru rotundă, în afară rotundă, segmentică saŭ poligonală, ĭar la nord şi sud în două apside secundare de aceeaşĭ formă; cu un pronaos, cam tot aşa de mare, pentru femeĭ şi adeseorĭ cu un atrium înaintea acestuĭa, saŭ desvălit şi înconjurat de arcade saŭ învălit şi înconjurat de păreţĭ cu ferestriĭ. Aceste treĭ părţĭ fiind maĭ totdeauna cvadrate, toate treĭ la un loc daŭ bisericilor aspectul lungăreţ obicĭnuit. Depărtările dela acest tip, constatate pe icĭ pe colea, sunt foarte neînsemnate.

Originalitatea techniceĭ bizantino-romîne consistă, după părerea unuĭ învăţat architect, maĭ ales în sistemul de bolţĭ, ce se sprijinesc una pe alta, întocmaĭ ca la

unele zidirĭ asiriene, armene şi arabe (cum sunt de pildă bolţile catedraleĭ din Cordova), sistem adoptat la noĭ pentru a micşora presiunea prea mare a bolţilor asupra păreţilor bisericeĭ. Stîlpĭ externĭ sunt maĭ rar întrebuinţaţĭ. Se maĭ constată unele originalităţĭ la zidirea turnurilor şi a cupolelor, în urma cărora acestea sunt maĭ înalte şi aŭ un aspect maĭ graţios şi maĭ svelt decît cele bizantine. Pe lîngă acestea, originalitatea stiluluĭ nostru consistă în *amestecul stiluluĭ bizantin cu cel gotic*, care ne venea de peste munţĭ, din Transilvania si Ungaria, prin meşteriĭ saşĭ cĭoplitorĭ de peatră. Forme gotice, care armonizează foarte frumos cu cele romano-bizantine, găsim maĭ ales la uşĭ şi la ferestre. Acestea şi alte cîte-va particularităţĭ în forma cornicelor, a friselor, a ferestrilor simulate şi a arcadelor de pe exteriorul apsidelor şi al naveĭ, a cordoanelor saŭ brîurilor de la mijlocul bisericeĭ, ne îndreptăţesc a admite un stil propriŭ al nostru, desvoltat ce e drept din stilul bizantin, dar combinat cu elemente străine acestuĭa: acest stil l-am putea numi bizantino-romîn, saŭ fiind-că s'a desvoltat maĭ mult în Moldova, bizantino-moldovenesc.

In Țara-Romînească sunt maĭ remarcabile din vechime numaĭ cele două bisericĭ dela Argeş şi Tîrgovişte, care prin planul lor, prin soclul cel larg de jur împrejur, prin cerdăcelele cu fîntînă, prin cordonul dela mijloc, prin ferestrile jos drepte, sus şi la turle rotunde, prin cupolele joase şi alte asemănărĭ de detaliŭ dovedesc că aŭ fost concepute de un artist dela Athos. Şi nu e de mirare, cînd una a fost începută şi terminată, ĭar alta numaĭ terminată de acelaş domn, care toată viața sa a fost adoratorul cel maĭ fervent al sfîntuluĭ munte.

Ornamentica bisericilor noastre arată un gust foarte desvoltat pentru lucrurile micĭ, pentru detalĭurĭ. Acelaş gust fin se vede la o sumă de alte producțiunĭ decorative ale architectureĭ bisericeştĭ: la iconostase, la tronurile domneştĭ şi episcopale, la strănĭ, la iconițe săpate în lemn saŭ abanos, la crucĭ, la diptyche şi triptyche, cu un cuvînt la toate obĭectele micĭ ale cultuluĭ, lucrate în lemn şi abanos, în aur şi argint. Arta bizantină ajunsese în acestea la un înalt grad de perfecțiune.

E de regretat că nu putem spune nimic asupra architectureĭ noastre profane

din timpurile vechĭ. Palatele domnilor şi casele boerilor aŭ dispărut cu desăvîrşire; zidirile de peatră eraŭ rare şi puţine: ceĭ maĭ mulţĭ locueaŭ în bordee şi în case de lemn [39]).

Voiŭ termina expunerea mea cu literatura. Intre literatura noastră veche şi cea nouă există o deosebire fundamentală: cea dintîĭ este scrisă într'o limbă pe care astăzĭ n'o maĭ pricepe nimenea şi pe care masa poporuluĭ nostru n'a priceput-o nicĭ odată, căcĭ ea a fost o limbă literară, o limbă a claselor culte: aceasta era vechea bulgărească saŭ vechea slavonă bisericească. Această limbă se introdusese la Romînĭ din timpurĭ foarte vechĭ, cu mult înainte de înfiinţarea principatelor, maĭ întîĭ în biserică, apoĭ în afacerile zilnice şi de stat; pricina introduceriĭ eĭ a fost atîrnarea noastră de întîĭul imperiu bulgăresc şi strînsele relaţiunĭ politice cu al doilea imperiu, care ţine până la sfîrşitul sec. 14.

Avînd odată limba bulgărească în biserică şi în stat, era natural să împrumutăm dela Bulgarĭ şi literatura lor, maĭ întîĭ cea bisericească şi apoĭ cea profană, întru cît aceasta se cultiva pe timpurile acelea. Şi fiind-că Bulgariĭ la

rîndul lor înprumutaseră literatura dela Bizantinĭ, traducînd-o numaĭ pe limba lor, noĭ ne-am pomenit deodată cu o literatură bizantină prin cuprins şi bulgărească prin formă, străină prin urmare şi prin spiritul şi prin haĭna eĭ de firea poporuluĭ romîn. Ea a trăit sub forma în care am împrumutat-o, cetită de clasele culte şi învăţate, până ce cunoştinţa limbeĭ bulgare deveni atît de rară, încît Romînii se văzură siliţĭ a o înlocui cu alta în limba lor romînească. Eĭ nu creară atuncĭ o literatură nouă, ci începură prin a traduce cărţile vechĭ bulgăreştĭ în romîneşte. La aceste traducerĭ se mărgini multă vreme activitatea literară a lor. Traducerile pătrunseră în popor, unele se răspîndiră foarte tare, se cetiră din generaţie în generaţie şi lăsară urme vădite până astăzĭ în modul de cugetare al luĭ. Dacă nu s'ar fi întîmplat acest din urmă cas, studiul literatureĭ vechĭ bulgăreştĭ n'ar presenta pentru noĭ nicĭ un interes special.

Ca tot ce poartă semnul cultureĭ orientale, aşa şi literatura noastră veche avea un caracter cu preferinţă *religios* şi *dogmatic*. Cea maĭ mare parte a manuscriselor şi cărţilor vechĭ sunt cărţĭ de ale

cultuluĭ religios, ca evangheliĭ, apostole, sinaxare, octoichurĭ, psaltirĭ, scrierĭ dogmatice de ale sfinţilor părinţĭ, ca ale luĭ Vasile cel Mare, ale luĭ Grigorie Nazianzenul, ale luĭ Ioan Gură de aur, ale luĭ Ioan Damaschin etc., legende de sfinţĭ separate, ca a luĭ Alexie omul luĭ Dumnezeŭ şi a luĭ Andreĭ cel Prost, saŭ în colecţiunĭ numite otecĭnice, paterice şi vieţĭ de ale sfinţilor.

Cuprinsul ştienţific al acestor cărţĭ este aproape nul. Interesul pentru ştiinţă nu exista; şi dacă din cînd în cînd se daŭ explicărĭ asupra fenomenelor naturale, acestea se fac în chipul cel maĭ naiv; totul se explică prin voinţa dumnezeească. Afară de această unilateralitate a cuprinsuluĭ, stilul cărţilor vechĭ este greoiŭ, obscur, încărcat de atribute şi de întorsăturĭ retorice. Se găsesc file întregĭ care fără originalele lor greceştĭ nu se pot înţelege; ele se ceteaŭ în mod mecanic, fără să fie înţelese. Aceste cărţĭ pur religioase şi dogmatice puteaŭ mulţămi însă pe deplin numaĭ pe călugărĭ, pe preoţĭ şi pe mireniĭ prea religioşĭ; ele nu puteaŭ satisface pe toţĭ. Oameniĭ carĭ nu căpătaŭ o educaţie esclusiv religioasă, ca fiiĭ de boerĭ de pildă, şi

pentru carĭ argumentele secĭ teologice presentaŭ un interes secundar, trebueaŭ să caute o literatură care să poată satisface în cîtva şi trebuinţele fantasieĭ lor şi ale sentimentelor nereligioase.

De aceea, ca un fel de derivativ al literatureĭ dogmatice, se lăţiră între Romînĭ *apocrifele* saŭ cărţile mincinoase; acestea ofereaŭ poporuluĭ tocmaĭ ceea ce lipsea în literatura bisericească: poveştĭ fantastice, legende, credinţe superstiţioase, explicărĭ supranaturale ale fenomenelor neexplicate în vechĭul şi în noul testament, prevestirĭ, leacurĭ pentru orĭce boale, destăĭnuirĭ asupra vieţiĭ de apoĭ şi asupra tuturor chestiunilor ce interesează fantasia poporuluĭ şi la care cărţile sfinte nu dădeaŭ nicĭ un răspuns.

Apocrifele se ocupă cu facerea lumeĭ, pe care o povestesc cu maĭ multe amănunţimĭ ce nu se găsesc în biblie; cu judecata cea din urmă şi viaţa oamenilor în lumea cea de apoĭ; cu feluritele muncĭ la care sunt expuşĭ păcătoşiĭ în ĭad; cu călătoriile întreprinse de sfîntul apostol Pavel şi de Maĭca Domnuluĭ la ĭad, spre a uşura suferinţele celor osîndiţĭ la munca de vecĭ; ele amplifică cu

fel de fel de legende de origine populară istoriile vechĭuluĭ şi nouluĭ testament începînd cu Adam şi mergînd pănă la Christos şi ucenicii luĭ. Aşa de pildă în povestea luĭ Adam ni se spun o mulţime de detalĭurĭ din viaţa luĭ: cum trăea el cu Eva, cît era de fericit în raiŭ, cum a fost aruncat de acolo,' cum plîngea afară din raiŭ, cum s'a vîndut dĭavoluluĭ ş. a. m. d. Tot aşa sunt amplificate povestirile despre Henoch, despre Lamech, Melchisedec, Solomon etc. Un foarte răspîndit apocrif era Cuvîntul luĭ Metodie Patarenul despre împărăţia limbilor păgîne la sfîrşitul lumeĭ: o prorocire a tuturor nenorocirilor ce vor cădea pe capul creştinilor pentru reaua lor credinţă din partea popoarelor păgîne, al căror lanţ se va încheĭa cu ivirea antichristuluĭ. In aceeaşĭ categorie de scrierĭ intră şi o serie de întrebărĭ şi răspunsurĭ asupra chestiunilor celor maĭ variate religioase şi nereligioase; asupra sf. treimĭ, asupra îngerilor şi duhurilor rele, asupra cruceĭ. asupra pămîntuluĭ şi stelelor, asupra tunetuluĭ şi fulgeruluĭ, asupra părţilor din care a fost făcut Adam şi multe altele de felul acestora.

Numărul apocrifelor cunoscute în ţările

noastre e foarte mare: aproape toate apocrifele trecute din literatura bizantină în cea bulgară şi rusească veche se găsesc şi la noĭ. Aceste producţiunĭ, deşi oprite de biserică ca necanonice şi conţinînd învăţăturĭ contrare cărţilor sfinte, eraŭ totuşĭ foarte ĭubite şi foarte răspîndite. Ele se ceteaŭ la început numaĭ de cărturariĭ cunoscătorĭ aĭ limbeĭ bulgăreştĭ, se povesteaŭ apoĭ din om în om şi din generaţie în generaţie şi o bună parte dintr'însele se găseşte astăzĭ în gura poporuluĭ nostru ca legende, basme, cîntece, descîntece etc., ceea ce va să zică că o parte din literatura noastră populară nescrisă îşĭ are originea în această veche literatură scrisă.

Cînd cunoştinţa limbeĭ bulgare a devenit rară, aceste apocrife aŭ fost şi ele traduse în romîneşte şi le cunoaştem din maĭ multe manuscrise, unele foarte vechĭ, cum e codicele Sturdzan şi manuscrisul numit Paleĭa al Academieĭ Romîne. In manuscrise de felul celuĭ din urmă apocrifele se intercalaŭ într'o povestire pe scurt a vechĭuluĭ testament pană pe la David, formînd în chipul acesta un fel de versiune populară a biblieĭ saŭ a

cărţiĭ faceriĭ, cum se numea ea (bytije: γένεσις).

Un gen de literatură tot aşa de ĭubit ca apocrifele eraŭ în vechime cîteva romane şi poveştĭ de origine orientală şi grecească, care aŭ trecut la noĭ, ca şi apocrifele, din literatura bizantină prin filiera bulgărească. Maĭ răspîndite şi maĭ ĭubite aŭ fost *Alexandria* şi *Varlaam şi Ioasaf*. Alexandria e falşa istorie a luĭ Alexandru Machedoneanul, scoasă din Pseudo-Kallisthenes şi cetită maĭ ales pentru fantasticele descrierĭ de ţărĭ şi de popoare depărtate şi minunate; Varlaam şi Ioasaf e, am putea zice, un roman cu tendinţă morală, prin care, în cadrul istorisireĭ despre convertirea la creştinism a unuĭ fiŭ de împărat păgîn printr'un bătrîn călugăr, se face apologia creştinismuluĭ şi a ascetismuluĭ creştin; în fond romanul, precum aŭ arătat maĭ mulţĭ cercetătorĭ, este biografia luĭ Buddha, reformatorul vecheĭ religiunĭ indiene.

Din aceste şi alte cărţĭ de categoria lor (ca *Stefanit şi Ichnilat:* o colecţie de povestirĭ indice din Pančatantra), cetite la început în bulgăreşte, apoĭ în traducerĭ romîneştĭ, numeroase elemente: fabule, poveştĭ, ghicitorĭ, proverbe, locu-

ţiunĭ şi expresiunĭ figurate aŭ trecut în literatura noastră populară.

Se maĭ citea în vremurile vechĭ pe lîngă acestea şi *istorie universală,* scrisă de scriitorĭ bizantinĭ şi din punct de vedere creştin şi cuprinzînd maĭ ales istoria veche a Evreilor, între carĭ s'a născut Isus Christos, apoĭ a împărăţieĭ romane, în care s'a propagat noua religiune, şi în sfîrşit a imperiuluĭ de răsărit, în timpul căruĭa s'aŭ fixat dogmele eĭ. Un manual foarte răspîndit de istorie universală, scris în acest spirit, a fost la noĭ Compendiul luĭ Constantin Manasses, scris în versurĭ la Constantinopol în sec. 12, tradus în bulgăreşte pe la jumătatea sec. 14 pentru ţarul Ioan Alexandru, cetit în această limbă la noĭ până prin sec. 17, cînd fu prescurtat într'o traducere romînească de călugărul oltean *Mihail Moxa.*

După modelul acesteĭ istoriĭ universale şi al analelor bulgăreştĭ şi sîrbeştĭ aŭ început apoĭ aĭ noştriĭ a scrie *istoria patrieĭ*, maĭ întîĭ în scurte notiţe analistice care înregistraŭ în mod obĭectiv şi în puţine cuvinte evenimentele maĭ însemnate din viaţa domnilor, apoĭ în descrierĭ maĭ pre larg şi maĭ meşteşugite, în felul

cum descriea Manasses istoria împăraţilor din Bizanţ. Din sec. 15 avem numaĭ anale, din sec. 16 avem anale şi cronicarĭ, ĭar dela începutul sec. 17 avem pe cronicarul Ureche, care face un însemnat pas înainte în istoriografie, scriind romîneşte şi lărgind orizontul eĭ. Dacă comparăm istoriografia noastră veche cu a ţărilor de prin prejur, d. p. cu a Bulgarilor, Sîrbilor şi Ruşilor, cu mîndrie constatăm că aĭ noştriĭ, în ce priveşte obĭectivitatea judecăţiĭ şi agerimea criticeĭ, nu sunt maĭ pre jos de contimporaniĭ lor străinĭ.

Cu istoriografia însă n'am isprăvit tot bagajul literar al străbunilor noştriĭ. Eĭ maĭ ceteaŭ şi *filosofie* şi *istorie naturală*: cea dintîĭ, afară de cea teologică, era depusă în colecţiunĭ de maxime filosofice numite *pilde filosoficeştĭ* saŭ *florilegiĭ*; cea de a doua se dădea sub forme de descrierĭ ale animalelor şi năravurilor lor, cu fel de fel de pilde, în cărţĭ numite *fisiologurĭ*. Şi acestea sunt cunoscute maĭ întîĭ în traducerĭ bulgăreştĭ din greceşte şi apoĭ în traducerĭ romîneştĭ din bulgăreşte.

Ca să vă daŭ un exemplu de literatura timpurilor vechĭ, vă voiŭ arăta aci

conţinutul unuĭ sbornic saŭ al unuĭ manuscris de cuprins variat, alcătuit pentru ţarul bulgar Alexandru în sec. 14 şi regăsit la noĭ într'o copie aproape identică din sec. 17.

In acest sbornic e vorba întîĭ de toate de sf. treime şi se daŭ despre dînsa întrebările şi răspunsurile archiepiscopuluĭ Chiril din Alexandria; se expune apoĭ pe scurt credinţa ortodoxă de răsărit după Ioan Damaschin, teologul de predilecţie al orientuluĭ în chestiunile dogmatice: aci se vorbeşte despre tatăl, fiul, sf. duh şi despre fiinţa lor; urmează apoĭ cele şapte soboare ecumenice; creaţiunea, saŭ cele 22 de lucrurĭ făcute de Dumnezeŭ în 6 zile, după maĭ mulţĭ sf. părinţĭ; apoĭ cuvîntul luĭ Metodie Patarenul despre împărăţia păgînilor în veacul cel din urmă saŭ povestirea pe scurt începînd cu omul cel dintîĭ pănă la sfîrşitul veaculuĭ; după acestea vine biografia cu întrebărĭ şi răspunsurĭ a luĭ Andreĭ cel Prost. Vă citez din aceasta cîteva întrebărĭ caracteristice: Cum e sufletul omenesc? Ce este veacul şi cîte veacurĭ sunt? Ce a zidit Dumnezeŭ maĭ întîĭ? Ce în al doilea şi ce în al treilea rînd? Cum e Christos, Dumnezeŭ şi omul?

Ce se află deasupra cerurilor? Apa norilor de unde vine, din cer saŭ din alt loc? Cum se naște fulgerul? De ce Dumnezeŭ a numit pe Ioan Bogoslovul „Voanerges“? Adevărat să fie oare că Ilie se plimbă cu carul prin cerurĭ cînd tună? Zăpada, cum se întărește și cum se albește ea? Ce este ființa soareluĭ? Și așa maĭ departe. După biografia luĭ Andreĭ cel Prost urmează istoria universală a luĭ Manasses, apoĭ cîteva viețĭ din pateric. Aceasta era enciclopedia unuĭ țar bulgăresc din sec. 14, regăsită într'o copie a unuĭ cărturar moldovean din sec. 17, care o maĭ completează cu analele țăriĭ sale, alipite immediat de istoria universală a luĭ Manasses.

Dar nimic nu ne poate da o icoană maĭ credincĭoasă despre gusturile literare ale bătrînilor noștriĭ, ca producțiunea originală a unuĭa din ceĭ maĭ culțĭ domnĭ aĭ Țăriĭ Romîneștĭ, a' luĭ *Neagce Basarab*. Pe la sfîrșitul domnieĭ sale, acest domn scrise pentru fiul săŭ Teodosie în slavonește, limba întrebuințată pre atuncĭ esclusiv în literatură, niște învățăturĭ, care maĭ apoĭ s'aŭ tradus în romînește și al căror original bulgăresc s'a găsit nu de mult în biblioteca națională din

Sofia. Din această operă originală a luĭ Neagoe Basarab cunoaştem ce se citea cu predilecţiune în timpul luĭ, din ce îşĭ scoteaŭ oameniĭ învăţătura şi morala lor, ce ideal de viaţă le plutea dinaintea ochilor lor.

Neagoe recomandă întîĭ de toate fiuluĭ săŭ credinţă nestrămutată în Dumnezeŭ şi ţinerea poruncilor luĭ: numaĭ aşa puterea luĭ va creşte şi viaţa luĭ va fi curată. Pentru a-ĭ dovedi aceasta, el îĭ dă o sumă de exemple din cartea regilor, arătîndu-ĭ de pildă cum Elie a fost pedepsit de Dumnezeŭ fiindcă nu-şĭ crescuse copiiĭ în frica luĭ, cum înţeleptul Solomon şĭ-a pĭerdut ĭubirea luĭ Dumnezeŭ pentru desele desfrîurĭ cu femeĭ şi pentru îngăduirea de idolĭ, etc. După acestea urmează un panegiric al luĭ Constantin cel Mare ca adorator al sf. Crucĭ; apoĭ maĭ multe pilde saŭ parabole din Varlaam şi Ioasaf, care par să fi plăcut cu deosebire luĭ Neagoe şi prin care el voea să dovedească fiuluĭ săŭ, că în această viaţă omul nu trebue să pue prea mult preţ pe lucrurile lumeştĭ şi să uĭte pe cele ale sufletuluĭ, să nu caute atît la ceeace străluce pe din afară cît la ceeace e bun pe din lăuntru, să nu

se dea plăcerilor gîtuluĭ, să nu rîvnească la bunurĭ pe care nu le poate ajunge, ca să nu-şĭ pĭarză liniştea sufletuluĭ, cu un cuvînt, să nu preţuească în viaţă nicĭ averile, nicĭ prieteniĭ maĭ mult decît virtuţile creştineştĭ. Aceste principiĭ sunt frumos exprimate în parabola omuluĭ cu ceĭ treĭ prietenĭ, dintre carĭ cel socotit maĭ bun s'a arătat a fi maĭ rău şi cel crezut maĭ rău s'a arătat a fi maĭ bun. Invăţătura paraboleĭ este: că prietenul cel dintîĭ e avuţia şi bogăţia, aurul şi argintul, pentru care omul cade în grijĭ şi nevoĭ, din care însă în ceasul morţiĭ nimic nu duce cu el; prietenul al doilea e muerea şi fecĭoriĭ şi fraţiĭ şi rudele, pentru care omul face toate în viaţă, care însă la ceasul morţiĭ îl petrec numaĭ până la mormînt şi se 'ntorc şi-l uĭtă, îngrijindu-se de ale lor; al treilea şi adevăratul prieten, pe care omul nu-l pĭerde nicĭodată, este credinţa, dragostea, nădejdea, milostenia, dreptatea, ĭubirea de oamenĭ, curăţenia, ruga şi alte bunătăţĭ, care odată cu noĭ se sue la Dumnezeŭ. Acesta e prietenul cel bun şi înţelept. Numaĭ după aceste pilde şi sfaturĭ şi după ce îĭ pune din noŭ la inimă frica şi dragostea luĭ Dumnezeŭ

şi cinstea icoanelor, Neagoe dă fiuluĭ său sfaturĭ cum să se poarte cu boeriĭ săĭ, cum să trateze pe soliĭ străinĭ, cum să se lupte la războiŭ, cum să judece pe supuşĭ, cum să se desbrace de pizmă şi de ură, ş. a. m. d. Izvoarele din care şĭ-a scos Neagoe învăţăturile sale sunt: biblia, sfinţiĭ părinţĭ, scriitoriĭ bisericeştĭ, Varlaam şi Ioasaf, Fisiologul şi Paleĭa [40]).

Aruncînd acum o privire peste cele ce am spus asupra vecheĭ noastre culturĭ, ni se descriŭ următoarele fapte generale: viaţa poporuluĭ romîn s'a constituit la început din nişte elemente politice sănătoase, care dacă s'ar fi desvoltat în mod natural şi în condiţiunĭ favorabile, ar fi putut da naştere uneĭ culturĭ originale şi bogate. Puterea nemărginită a domnuluĭ a degenerat însă, din pricina nestabilităţiĭ eĭ, în arbitrar şi tiranie sîngeroasă; boerimea militară şi teritorială, sfîşiindu-se prin lupte de partide, s'a corupt şi a degenerat cu vremea într'o boerime de funcţiunĭ; ţărănimea a început să sărăcească din pricina multelor războae şi prădăcĭunĭ la care era expusă şi din pricina sarcinelor prea marĭ impuse de domnĭ, ca să poată plăti tributul tot maĭ mare către Turcĭ şi să-şĭ agonisească în

acelaş timp averĭ suficiente pentru zile negre. Sfîrşitul perioadeĭ vechĭ în istoria noastră este începutul decadenţeĭ politice din epoca fanariotă.

Dacă însă decadenţa politică a poporuluĭ nostru a împĭedecat expansiunea luĭ în afară, înlăuntru el a desvoltat o bogată cultură religioasă, artistică şi literară. Nenorocul nostru a fost că împrejurările ne-aŭ impus dela început o literatură străină, o artă petrificată în forme şi o cultură religioasă care detesta orĭce schimbare, orĭce progres. Şi în aceste împrejurărĭ însă, Romîniĭ aŭ dovedit cu prisosinţă că eĭ ştiŭ nu numaĭ să-şĭ asimileze cu uşurinţă o cultură străină, dar că pot s'o şi perfecţioneze: un merit foarte mare pentru un popor, pe care soartea l-a împĭedecat să-şĭ desvoalte în pace pe a sa proprie.

S'a zis şi se crede de mulţĭ că Romîniĭ dela părăsirea Dacieĭ în voea barbarilor şi până în timpurile noastre aŭ dus o viaţă pur fisică şi că inteligenţa poporuluĭ n'a luat decît o mică parte la viaţa sa. Conferinţa de astăzĭ e de natură a înlătura această părere şi a dovedi că poporul romînesc n'a stat nicĭodată pe loc, ci a desvoltat o activitate destul de

însemnată a inteligenții sale: înțelegem, cînd vorbim de poporul romînesc, clasa cultă a luĭ, căcĭ nicăirĭ în Europa, nicĭ în statele cele maĭ civilizate, poporul de rînd n'a produs opere de artă, nicĭ lucrărĭ de știință. Dacă activitatea poporuluĭ romîn e depusă într'o limbă străină, aceasta nu însamnă că ea nu este a luĭ. Și apoĭ, orĭ cît de multe ar fi — ca formă și ca fond — elementele străine ale cultureĭ vechĭ romîneștĭ, Romîniĭ aŭ știut să-ĭ imprime totușĭ caracterele spirituluĭ lor: ĭubirea de oamenĭ, dreapta măsură, bunul simț și gustul frumosuluĭ.

NOTE

[1]) Hurmuzaki, Documente I, 2, 207 și 242: din ambele documente reese acelaș lucru.

[2]) Tocilescu, Manual (1894) pag. 29, are 1367; în ediția din 1886, pag. 51, avea 1366, data lui Jireček.

[3]) Jireček, Geschichte der Bulgaren, p. 327 și 331, nota 44. Cf. doc. luĭ Vladislav Basarab din 1372, prin care acesta confirmă, în numele regeluĭ unguresc, o posesiune în țara Făgărașuluĭ luĭ Ladislaŭ, pe care îl numește rudă a sa: aci el spune că „in gratia principis praedicti (sc. Ludovici regis Hungariae) exercitum validum contra Turcos infideles et imperatorem de Tyrna in Bulgaria proclamari fecimus“. Hurm., I, 2, 199.

[4]) A admite, prin urmare, că Vladislav Basarab a repurtat „cea maĭ dintîĭ victorie strălucită asupra Turcilor“ și că „a gonit pe păgînĭ până la Balcanĭ“, cum face Tocilescu, Manual (1894) pag. 28 și 29, este o exagerație superfluă. Xenopol, Istoria Romînilor II, 81—84 (ed. franceză I, 210), nu amintește de nicĭ o întîlnire a luĭ Vladislav Basarab cu Turciĭ la 1366 saŭ 1371. Aceasta din urmă o pune greșit, după Zinkeisen, la 1363, în loc de 1371 (l. c. II, 91).

[5]) „Dudum per nos intellecto, quod impii Turchi, hostes sacri nominis christiani, contra nonnullos magnates et populos partium *Grecie, Walachie et Regni Rasciae* obtinuerant grandem victoriam et terris fidelium nimium apropinquabant". Hurm. I, 2, 194.

[6]) Zinkeisen, I, 224; Hammer, I[2], 150, după Seaddin şi Leunclavius; data 1363 în loc de 1371 e o greşală a celor doĭ istoricĭ, îndreptată maĭ apoĭ de alţiĭ.

[7]) Cf. Jireček, l. c. 340.

[8]) Aceasta e presupunerea noastră pentru a explica participarea luĭ Mircea la lupta dela Kosovo polje.

[9]) Roesler, Romänische Studien 312. Cf. Jireček, l. c. 343, Zinkeisen, I, 255 şi urm.

[10]) Zinkeisen I, 284 (după Seadeddin); Jireček, l. c. 345; Roesler, l. c. 312.

[11]) Bogdan, Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung, Archiv für slavische Philologie, XIII, 497; cf. Jireček, l. c. 353—354.

[12]) Cf. operele cunoscute ale luĭ Hammer, Zinkeisen, Hertzberg etc. şi monografia luĭ Köhler, Die Schlachten bei Nikopoli und Varna, Breslau 1882.

[13]) Raportul din Candia e publicat de D-l Iorga în Acte şi Fragmente cu privire la istoria Romî-

nilor, III, 1 (1897), pag. 4—5; e scos din archivele venețiene. — A fost o singură bătălie la *Rovine*, cea din 1394; a doua este o combinație a istoricilor. Tot ce se spune asupra uneĭ bătăliĭ la Rovine pe Ialomiță în 1398 de Tocilescu, Manual, p. 35—36, e greșit. E greșită de asemenea părerea D-luĭ Xenopol, l. c. II, 110, că lupta dela Rovine pe Ialomiță s'a dat pe la 1418. In ed. franceză, I, p. 258, D-sa o pune îndată după lupta dela Nicopoli, fără să precizeze data și schimbînd Rovine pe Ialomiță în Rovine de lîngă Craĭova.

Expediția dela 1400 maĭ e atestată de o scrisoare papală din 1399, în care se spune că Turciĭ (Baysetus) se pregătesc să intre în Ungaria și *Valachia* (Hurm. I, 2, p. 405), și de o scrisoare a regeluĭ Sigismund către ducele de Burgundia din 1404, în care se spune că *voevodul Valachieĭ* a repurtat frumoase învingerĭ asupra Turcilor (ibid. p. 429; cf. și p. 453).

[14]) Chalkokondyles, ed. B. p. 183 (ed. P. p. 98), Ducas, ed. B. p. 97 (ed. P. p. 153). Ducas vorbește numaĭ de „soliĭ Serbieĭ și *Valachieĭ*", Chalkok. povestește maĭ pe larg despre o pustiire a țăriĭ romîneștĭ de către Turcĭ, în urma căreĭa Mircea se închină trimițînd solĭ: ἐς ὃν δὴ πρέσβεις πέμψας ὁ τῶν Δακῶν ἡγεμὼν σπονδάς τε ἐποιήσατο. Acest tratat nu s'a putut încheĭa la 1411, cum admite Tocilescu, l. c. p. 36; Mohamed purta atuncĭ încă războiŭ cu Musa. De 1391 nicĭ nu poate fi vorba.

[15]) Textul publicat de Fotino și reprodus în maĭ multe locurĭ, acum în urmă în Actele și Documentele relative la istoria renașteriĭ Romînieĭ de Ghenadie Petrescu, D. A. Sturdza și D. C. Sturdza,

vol. I, partea II (1888), p. 1 2, este incontestabil falş ca formă: a) fiindcă n'are stilul tratatelor turceşti, b) fiindcă are o dată greşită. „805 Rebiul Evvel" nu corespunde nicĭ anuluĭ 1391, nicĭ anuluĭ 1393 (p. 1 şi 8 l. c., ci anuluĭ 1402. Intre 29 Septemvrie şi 29 Octomvrie 1402 nu s'a încheĭat însă nicĭ un tratat cu Turciĭ. Dacă izvorul de unde şĭ-a scos Fotino textul tratatuluĭ ar fi avut, în loc de 805, 815, atuncĭ acesteĭ date ĭ-ar corespunde anul premergător celuĭ admis de noĭ pentru încheerea tratatuluĭ, anume *1412* (11 Iunie până la 11 Iulie). Mohamed ese învingător asupra luĭ Musa prin Iunie-Iulie *1413* (Iorga, Revue de l'Orient latin IV, p. 533). Falşitatea textuluĭ o dovedesc şi ceĭ „3000 banĭ roşĭ de ţară în 300 leĭ argint" turceştĭ. Leĭ turceştĭ nu eraŭ bătuţĭ încă atuncĭ, ĭar ceĭ 3000 banĭ roşĭ trebue să fie 3000 galbenĭ de aur saŭ florinĭ roşiĭ, ceea ce e tot atîta.

[16]) Jireček, l. c. 361; Zinkeisen, l. c. I, 467; Hammer, I, 290; Xenopol, ed. franc. I, 260.

[17]) Wavrin e editat de două orĭ: odată de D-şoara Dupont la Paris, 1858—59, în 3 volume (necomplect) şi a doua oară de Hardy la Londra, 1864—79, 3 vol. Ambele ediţiĭ sunt foarte bune; maĭ uşoară de citit e ediţia D-şoareĭ Dupont; cea engleză păstrează toate particularităţile ortografice ale mss.

[18]) Asupra lupteĭ dela Varna izvoarele sunt aşa de multe, că renunţăm a le cita aci. Rolul luĭ Vlad Dracul l-am descris după impresia ce ne-a lăsat cetirea acestor izvoare; o analisă critică a lor ne-ar duce prea departe aci. Ea e făcută maĭ bine decît orĭ unde pană acum de Zeissberg, în art.

Analekten din Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, pe anul 1871.

[19]) Această părere am exprimat-o şi în studiul meŭ asupra luĭ Vlad Ţepeş, Bucureştĭ 1896. Critica plină de naĭvităţĭ a D-luĭ Ghibănescu din Archiva Societăţiĭ sciinţifice şi literare din Iaşĭ, an. VIII (1897), No. 7—10, nu e de natură a mă face să-mĭ schimb părerea. Că ţara romînească e privită de Turcĭ maĭ ales de la Ţepeş încoace ca definitiv supusă lor, era, înainte de mine, şi părerea luĭ Hammer şi a luĭ Zinkeisen, de bună samă maĭ bunĭ cunoscătorĭ aĭ istorieĭ turceştĭ decît D-nul Gh. Ghibănescu. Cf. maĭ ales Hammer, I, 473. Un izvor asupra căruia mĭ-a atras atenţiunea D-l Iorga şi care confirmă şi maĭ mult părerea mea asupra lupteĭ luĭ Ţepeş cu Turciĭ este Critobul din Imbros, publicat de C. Müller în Fragmenta hist. graec., tom. V.

[20] Cf. şi Xenopol, Histoire des Roumains, I, p. 283—84.

[21]) Uljanickij, Materialy, p. 86—88.

[22]) Asupra luptelor luĭ Ştefan cu Turciĭ e de consultat Xenopol, Ist. Rom., ed. romînă vol. II şi ed. franceză vol. I. Izvoare noĭ a publicat D-nul Iorga în Acte şi Fragmente, III, 1, p. 52 şi urm.

[23]) Corespondenţele amintite aci sunt reproduse în Hurmuzaki, Documente, vol. I, partea 3, p. 137 şi urm.

[24]) Acte şi Documente relative la istoria renaşteriĭ Romînieĭ, I, partea II, p. 4. Data 1511, adoptată de Tocilescu, e de bună samă greşită. Xe-

nopol, în Histoire des Roumains de la Dacie Trajane, vol. I, Adause, se îndoeşte de dînsa, iar în text, p. 297, n'o defineşte mai de aproape, punînd închinarea Moldovei numai sub Selim. Documentele şi corespondenţele din Hurm., vol. I, partea 3, anii 1513 şi 1514, nu lasă nici o îndoeală că tratatul s'a încheiat deabia în acest din urmă an.

[25]) Tragica moarte a lui Ioan Vodă şi simpatia de care se bucura el, după unele izvoare, la ţărani — pe boeri îi măcelărea fără milă — aŭ făcut pe mai toţi istoricii noştrii să atribue lui Ioan Vodă motive patriotice. D-nul Hasdeu a exagerat cu totul această direcţie. E adevărat că Ioan Vodă era contra boerilor, căci îi ştiea corupţi şi nu se putea încrede lor: de aci urma în mod natural o favorizare a ţărănimei. Din pricina aceasta pare să fi refuzat el sporirea tributului cerută de Turci; ar fi trebuit să împileze prea răŭ pe ţărani pentru a stoarce atîţia bani. Aceasta se simţise în ţară şi deaceea ţăranii se luptaŭ cu atîta devotament pentru Ioan Vodă la 1574. In mintea lui nu putea să fie însă eliberarea Moldovei, o ţară străină de el şi în care nu petrecuse nici măcar doi ani întregi, de puterea cea mare a Turcilor. Facem aceste reserve cu privire la expunerea, altfeliŭ foarte frumoasă, a domniei lui în Xenopol, Istoria Romînilor, vol. III, p. 94 şi urm., saŭ Histoire des Roumains, vol. I, p. 330 şi urm.

[26]) Extracte din Invăţăturile lui Neagoe Basarab sunt tipărite în Buletinul Instrucţiunei dela 1865 şi în Archiva istorică a D-lui Hasdeŭ. Intregi sunt tipărite în ediţia dela 1843 sub titlul: Invăţăturile

bunuluĭ şi credincĭosuluĭ domn al ţăriĭ romîneştĭ Neagoe Basarab vv. cătră fiul săŭ Teodosie vv. Bucureştĭ 1843, 8⁰, 336 pp.

[27]) Aus dem Leben König Karls von Rumänien, vol. I, (Stuttgart, 1894), pag. 356.

[28]) Cultura veche romînă este expusă aci, în liniamente generale şi fără detalĭurĭ, după impresia totală ce mĭ-aŭ lăsat cetirile şi studiile mele. Poate ca în unele cazurĭ această impresie să fie neadevărată, poate ca tendinţa de a îmbrăţişa numaĭ contururile să mă fi făcut a uĭta saŭ a da greşit efectele de umbră şi lumină, culorile şi perspectiva: lucru uşor de întîmplat cu orĭ ce generalizărĭ istorice. Dacă aş vrea să dovedesc cu izvoare tot ce am spus în schiţa de faţă, ar trebui să scriŭ un volum întreg, ceeace nu poate fi astăzĭ intenţia mea. Voĭ da totuşĭ, pentru ceĭ ce ar vrea să urmărească unele chestiunĭ atinse aci, cîteva notiţe bibliografice cu totul generale.

Singura scriere care s'a ocupat la noĭ cu deamăruntul şi a încercat să pue bazele unuĭ studiu serios al vechiĭ noastre culturĭ saŭ al vechilor noastre aşezăminte este *Istoria Romînilor din Dacia Traĭană* a D-luĭ A. D. Xenopol, 6 vol., Iaşĭ 1888 93. Un rezumat din aceasta, cu oarecarĭ schimbărĭ, este ediţia franceză în două volume: *Histoire des Roumains de la Dacie Trajane,* Paris, 1896. Partea culturală privitoare la epoca veche se găseşte în vol. II III şi IV ale ediţieĭ romîne şi în vol. I al celeĭ franceze.

Rezultatele D-luĭ Xenopol nu sunt însă definitive — D-sa deabĭa a tras brazda în ogorul acesteĭ specialităţĭ —; ele sunt de controlat şi întregit,

mai ales pentru epoca slavonă, aceea de care ne-am ocupat în conferința de față. Lipsa de izvoare continue împiedecă adeseori cunoașterea *evoluțiunei* faptelor culturale și D-l Xenopol a fost silit de multe ori să scoată conclusii pentru timpurile vechi din fapte cu mult mai recente. Conferința mea nu este dar numai un rezumat al resultatelor obținute de D-sa; ea este o expunere independentă și se asamănă fără îndoeală mai mult acolo unde izvoarele ne-aŭ fost comune; în părțile despre organizația administrativă a țărilor, despre artă și literatură se găsesc oare cari deosebiri între schița mea și capitolele respective din cărțile fostului și prețuitului meŭ profesor. Toate celelalte manuale de istorie romînă, împreună cu al D-lui Tocilescu, sunt lipsite de orice valoare în această privință.
Din studiile speciale asupra vechilor noastre așezăminte amintim ca foarte bun studiul D-lui R. Rosetti din „Revista nouă" a D-lui Hasdeŭ, an. I și II, asupra claselor agricole din Moldova.

[29]) Relațiunile comerciale ale țărilor noastre se cunosc pentru *Moldova* din tratatele de comerț cu Polonia și din privilegiile date de domni Lembergenilor și Brașovenilor (unele sunt publicate în Archiva istorică a D-lui Hasdeŭ, în Dokumenta mołdawskie i multanskie de E. Kałużniacki și în colecția Hurmuzaki; dintre cele inedite cităm din archiva Brașovului privilegiul lui *Alexandru vv.* din 3 August 1449 (No. 775), al lui *Petru vv.* din 2 Iunie 1455 (No. 778) și al lui *Ștefan vv.* din 13 Martie 1458 (No. 777). Pentru *Țara Romînească* acte publicate sunt puține. In archiva Brașovului se găsesc, afară de cîteva nedatate dela *Dan II* (No. 2, 5, 6, 7, 9), următoarele (citez pe cele mai impor-

tante): privilegiul luĭ *Mircea* din 6 Aug. 1413 (No. 779), privilegiile luĭ *Radul* din 7 Maĭ 1421 (No. 776) şi din 21 Noemv. 1422 (No. 771), ale luĭ *Dan II* din 1424 (No. 774), din 30 Ian. 1431 (No. 10 şi No. 768) şi unul fără dată (No. 780), al luĭ *Vlad Dracul* din 8 Aprilie 1437 (No. 770), al luĭ *Basarab fiul luĭ Dan* din 11 Iulie 1475 (No. 769).

Articolele principale de comerţ importate de Braşovenĭ în Ţara Romînească şi în Moldova eraŭ, precum reese din specificarea foarte amănunţită a documentelor braşovene, următoarele: postavurĭ de Ypres, de Louvain, de Bohemia, de Colonia; mătăsurĭ, şepcĭ nemţeştĭ şi colţunĭ, ceară, vin, brînzeturĭ, piper, şofran, bumbac, lînă de cămilă, piele de căprioară, in, fer, argint, galbenĭ de aur, arme (săbiĭ, arcurĭ, suliţe, puştĭ, scuturĭ), funiĭ, cuţite, blănĭ şi multe altele. In documente se specifică vama ce se plătea de fiecare articol la graniţe şi la oraşele din ţară în care se desfăceaŭ. Vămile principale eraŭ la *Rucăr* şi *Brăila*, apoĭ la *Tîrgovişte, Tîrgşor* şi *Dîmboviţa;* pentru mărfurile ce treceaŭ în Turcia la *Brăila, Giurgiu, Silistria* şi *Nicopol*. Dela noĭ se exporta, precum se ştie, maĭ ales ceară, vite cornute, caĭ şi peşte. Cf. Xenopol, l. c. II, pag. 248 şi urm., precum şi notele dela pag. 250.

[80]) Asupra luĭ Ursachi vezĭ Nicolae Costin şi Neculcea, Cronicele, ed. 2, pag. 22, 33, 222.

[81]) Asupra *cnejilor,* pe lîngă documentele moldoveneştĭ citate de Rosetti, vezĭ *Miletić,* Daco-Romîniĭ, pag. 331 („boljarin ili knjaz"). Intr'un document interesant dela Ştefan cel Mare din archiva Braşovuluĭ (No. 448) — un fel de proclamaţie către lăcuitoriĭ judeţelor Buzăŭ şi Rîmnic ca să accepte

pe un domn Mircea, adoptat și protejat de dînsul, în locul luĭ Basarab — domnul Moldoveĭ se adresează: 1. către boeriĭ marĭ și micĭ (boljarom); 2. către judeţĭ (żudecem), 3. către juzĭ saŭ judecătoriĭ (sandiam), 4. către săracĭ (siromachom), ĭar răspunsul lăcuitorilor celor două judeţe, scris pe dosul proclamaţieĭ luĭ Ștefan, se dă din partea 1. boerilor (boléri), 2. *cnejilor (knezech)* și 3. rumînilor (vlasech).

[32]) Ediţiile luĭ Wavrin le-am citat în nota 17; episodul de care vorbim aci e povestit în vol. VI, livre I, chap. XVII. — Cînd zicem că Moldoveniĭ n'aveaŭ artilerie decît dela Petru Rareș încoace, înţelegem că n'aveaŭ tunurĭ marĭ de asediŭ, cum le aveaŭ de pildă Transilvăneniĭ și Nemţiĭ, căcĭ așa numitele *puștĭ* le cunoștea și Ștefan cel Mare, care la asediul Chilieĭ a avut să sufere efectul neplăcut al lor. Părerea noastră e întemeĭată pe pasajul luĭ Macarie, istoriograful luĭ Petru Rareș, din Vechile Cronice Moldoveneștĭ până la Ureche, pag. 155. Asupra puteriĭ noastre armate în vechime e de cetit scrierea cunoscută a luĭ Bălcescu, care a avut buna inspiraţie de a se folosi în expunerea sa și de Invăţăturile luĭ Neagoe Basarab, și Xenopol, l. c. II, pag. 449 și urm. Sunt de făcut reserve asupra celor spuse despre artilerie la pag. 452; noĭ nu credem ca Romîniĭ să fi cunoscut încă din sec. 16 saŭ 15 mitrailleusa.

[33]) Că municipalitatea la noĭ e de origine străină o dovedesc, între altele, orașele *Baĭa* și *Hușiĭ*: cel dintîĭ întemeĭat de Sașĭ, al doilea de Ungurĭ și anume de Husiţĭ. Organizaţia municipală a fost croită după modelul celeĭ săseștĭ din Transilvania:

în fruntea comunei saŭ tîrgului se afla un judeţ, numit în Moldova cu un termen polonesc şoltuz, şi 12 pîrgarĭ aleşĭ dintre tîrgoveţĭ. Atribuţiunile lor eraŭ, în de obşte, ca a celor din Transilvania.

Acte emanate dela aceste autorităţĭ comunale s'aŭ publicat, începînd cu Archiva istorică a D-luĭ Hasdeŭ (1865), foarte multe. Citâm, pe lîngă acestea, cîteva inedite din archiva Braşovuluĭ, din care se vede, ca şi din cele publicate până acum, că în Moldova judeţul se numea şoltuz:

NNo. 491 şi 518 sunt scrisorĭ dela judeţul şi ceĭ 12 pîrgarĭ din *Brăila* către judeţul şi ceĭ 12 pîrgarĭ din Braşov; maĭ interesant e No. 491, în care e vorba de un Ragusan Mihoč stabilit de vre-o 4—5 anĭ în Brăila şi devenit astfeliŭ cetăţean al eĭ, „varošan", adecă orăşan, cum se esprimă documentul (sec. 15—16).

No. 499 e o scrisoare a judeţuluĭ Mitrea şi a celor 12 pîrgarĭ din *Tîrgovişte* către judeţul şi ceĭ 12 pîrgarĭ din Braşov (fără dată).

No. 129 e un document emanat dela toţĭ pîrgariĭ din *Gherghiţa* (fără dată).

NNo. 460 şi 501 sunt scrisorĭ dela şoltuziĭ şi pîrgariĭ *Vasluĭuluĭ* şi *Bîrladuluĭ;* în No. 430 Roman vv. numeşte la 1447 pe judeţul Braşovuluĭ „şoltuz", ĭar în No. 434 Ştefan vv., fiul luĭ Alexandru cel Bun, se adresează către *„şoltuzul şi pîrgariĭ din toate tîrgurile ţăriĭ Moldoveĭ"*.

[34]) Aceasta pentru timpurile foarte vechĭ, căcĭ în sec. 17 avem vre-o două casurĭ de contribuirĭ ale oraşelor pentru armată. Aşa d. p. la 1665 tîrgoveţiĭ şi butnariĭ din Peatra „fac oamenĭ de oaste" pentru Dabija vodă. Archiva istorică I, 1, 79.

[35]) Toate aceste numiri se găsesc în documentele din Archiva istorică şi din Daco-Romînii luĭ Miletić.

[36]) *Judeţiĭ* de ţinuturĭ se numesc în documentele vechĭ munteneştĭ „sądьci" (sg. sądьcь); cel maĭ vechiŭ pe care îl cunosc este judeţul Jiuluĭ din doc. luĭ Mircea dela 1406 Archiva ist. I, 1, pag. 98; Miletić, Daco-Romînii, pag. 329: sądecь žulju, tradus de D-l Hasdeŭ „dregător Jiuluĭ"). La 1465 (Miletić, l. c. pag. 335 sunt citaţĭ judeţiĭ (se 'nţelege aĭ ţinuturilor) la un loc cu „parcalabiĭ de oraşe"; la 1505 (ibid. pag. 354) se citează un „judeţ al Craĭoveĭ" (sudec Kralevu); tot un astfeliŭ de judeţ pare a fi fost cel citat de Teodosie vv., fiul luĭ Neagoe Basarab, în doc. No. 314 din archiva Braşovuluĭ.

Părcalabiĭ de oraşe maĭ sunt citaţĭ, afară de doc. din 1465 („parkalabi po orašoch"), în doc. luĭ Vlad Ţepeş din 7 Oct. 1476 (archiva Braşovuluĭ No. 773: prъkalab varaški), şi în doc. din 1467 la Miletić, l. c. pag. 335: „părcalabiĭ de Flocĭ"); părcalabĭ muntenĭ se pomenesc şi în doc. inedite din archiva Braşovuluĭ No. 313, 487, 531, cel dintîĭ dela Teodosie fiul luĭ Neagoe, celelalte fără dată (sec. 15—16): Boĭco părcalab, Stoĭca părcalab, Gherghina părcalab.

In Moldova, pe lîngă terminiĭ obicĭnuiţĭ de *părcalab* şi *staroste,* găsim pentru aceeaşĭ funcţiune şi termenul *urjadnik,* ce s'ar putea traduce cu „diregător", „administrator".

[37]) Cf. detaliurĭ la Xenopol, l. c. III, pag. 589 şi urm.

Exemple de judecata judeţilor, părcalabilor, şoltuzilor şi părgarilor se găsesc în maĭ toate do-

cumentele lor publicate şi în cele citate din archiva Braşovuluĭ. Dar toţĭ boeriĭ aveaŭ dreptul să judece, după însărcinarea domnuluĭ; aceasta o dovedesc foarte multe documente interne cunoscute. Cităm două inedite din archiva Braşovuluĭ: No. 432, în care Ştefan vv., fiul luĭ Alexandru cel Bun, hotărăşte ca toate pricinile pentru confiscare de mărfurĭ ale negustorilor braşovenĭ din partea vre unuĭ Moldovean să fie hotărîte înaintea autorităţilor judiţiare din ţară, care sunt „toţĭ *boeriĭ, dvorniciĭ, şoltuziĭ* şi *pîrgariĭ, juziĭ* şi *vatamaniĭ*"; No. 298, prin care Radul vv. (poate Paisie) asigură pe Braşovenĭ despre nişte oamenĭ, că „n'a lăsat să-ĭ judece nicĭ marele vornic, nicĭ marele logofăt", ci ĭ-a judecat el însuşĭ.

38) Asupra acesteĭ interesante instituţiĭ vechĭ cf. Xenopol, l. c. IV, 127 şi urm. In nota 62 dela pag. 147 se face şi istoricul acesteĭ chestiunĭ în istoriografia noastră. Originea straină a jurătorilor e astăzĭ maĭ pre sus de orĭ ce îndoeală.

39) Cele spuse asupra architectureĭ noastre sunt scoase din studiul D-luĭ C. A. Romstorfer, Die moldauisch-byzantinische Baukunst, Wien 1896: primul studiu făcut cu competinţă şi pe baza unuĭ bogat material asupra architectureĭ bisericilor noastre vechĭ. Architectura şi maĭ ales pictura dela Athos sunt foarte bine descrise în H. Brockhaus, Die Kunst in den Athosklöstern, Leipzig, 1891.

40) Asupra literatureĭ slave la noĭ sunt de cetit maĭ ales publicaţiunile părinteluĭ *Melchisedec* Descrierea manuscriptelor dela Neamţ şi Şcheĭa, Notiţe asupra bisericilor şi mănăstirilor din Moldova,

etc., *Cuvintele din bătrînĭ* ale D-luĭ Hasdeŭ (vol. I şi II), *Literatura populară romînă* a D-luĭ Gaster şi *Vechile cronice* publicate de mine. Resumate se găsesc în cărţile de şcoală ale D-lor Filipide, Densuşanu şi Adamescu şi în *Mişcărĭ culturale şi literare* de I. G. Sbiera, Cernăuţ, 1897.

Manuscriptul bulgăresc din sec. 14 este descris foarte pe scurt de mine în *Cronice inedite* privitoare la istoria Romînilor, ĭar cele spuse despre Invăţăturile luĭ Neagoe-vodă sunt bazate pe un studiu al meŭ nepublicat. Despre originalul lor slavon o notiţă bibliografică a dat *P. A. Lavrov* în Memoriile societăţiĭ de istoria şi antichităţile ruseştĭ din Moscva, pe anul 1896 (cu cîteva extrase); D-să pregăteşte un studiu maĭ mare şi o ediţie a lor.

Cîteva vederĭ asupra literatureĭ slave la noĭ se găsesc în studiile luĭ Miletić, maĭ ales în *Dacoromîniĭ şi literatura lor slavă* şi în *Notiţe dintr'o călătorie ştiinţifică în Romînia* (Sofia, 1893); în scrierea sa *Documente nouă vlaho-bulgare din Braşov* (Sofia, 1896) Miletić publică şi o parte din documentele utilizate de mine şi citate aci după originale.

BUCURESCI
STABILIMENTUL GRAFIC J. V. SOCECŬ
Strada Berziĭ No. 59.